

Det fornsvenska kasussystemets förändring under 1400-talet

Anette Allhammar

Institutionen för Svenska och flerspråkighet

Kandidatuppsats 15 hp

Nordiska språk

NS3055 Nordiska språk - kandidatkurs (30 hp)

Höst-/vårterminen 2022–2023

Handledare: Jonatan Pettersson

English title: The changes of the Old Swedish case system during
the 15th century

Stockholms
universitet

Det fornsvenska kasussystemets förändring under 1400-talet

Anette Allhammar

Sammanfattning

Syftet med denna uppsats är att följa den fornsvenska kasusavvecklingen i medeltida diplom under 1400-talet. I uppsatsen undersöks 95 diplom från Stockholm, Linköping, Kalmar, Lödöse, Skara och Norberg diakront och synkront under hela seklet. Kasusbruket identifieras med förekomst och frånvaro av typiska kasusmarkörer för substantiv, adjektiv, pronomen och i förekommande fall räkneord böjda i ackusativ, dativ och genitiv.

Undersökningen visar att det sker stora förändringar av kasusbruket under seklet, men att vissa kasusböjningar som plurala dativ- och framför allt genitivböjningar är tämligen motståndskraftiga mot förändring. Förändringar sker på alla orter, men det är skillnad på hur snabbt och i vilken utsträckning det sker i de olika städerna. De tre kustnära städerna, som också har haft en relativt stor tysktalande befolkning, har en snabbare kasusavveckling till skillnad mot städerna i inlandet som har ett mer konservativt språk.

Nyckelord

Fornsvenskans kasus, yngre fornsvenska, diplom, språkhistoria

Innehållsförteckning

Inledning	1
Syfte	1
Frågeställningar	1
Tidigare forskning.....	1
Material.....	3
Metod	4
Resultatkapitel/Undersökningskapitel/Analys	9
Redovisning av delundersökning 1	9
1.a. Nominativ	9
1.b. Genitiv	9
1.b.1. Prepositioner som styr genitiv	11
1.b.2. Partitiv genitiv och måttsgenitiv	12
1.c. Ackusativ och Dativ	13
1.c.1. Prepositionen medh/mz	15
1.d. Kongruensböjning	16
1.e. Svaga substantiv	18
Sammanfattning av delundersökning 1	20
Redovisning av delundersökning 2	21
Resultatdiskussion	25
Norberg	26
Kalmar och Stockholm	26
Lödöse	28
Linköping och Skara	29
Avslutning	29
Litteratur	30

Inledning

Ett språks grammatik är i allmänhet stabilt. I den germanska språkgrenen är det dock bara tyskan och isländskan som har kvar fyrkasussystemet. De första texterna på svenska är från Västgötalagen från första halvan av 1200-talet. De är kasusböjda helt enligt den klassiska fornsvenskans regler med fyra kasus. Runt 1300-talet sker vissa förändringar i kasusbruket, vilka lägger en grund för den kommande kasusavvecklingen under 1400-talet, då dativ och genitiv som kasus i språket försvinner. Att dessa stora förändringar av det grammatiska systemet sker är intressant och väcker frågor. I den här undersökningen kartläggs kasusanvändningen diakront under 1400-talet, men också synkront på olika platser inom det område som i Magnus Eriksson i sin landslag (MELL) definierar som ”Eeth konunx rike som heter suerike - hauer J sik syv biscops dømme - ok nyo laghmanz dømme” (Johnson 2003:35).

Syfte

Syftet med den här undersökningen är att undersöka förändringen av kasusböjning i medeltida brev (diplom) under 1400-talet, för att få en uppfattning om hur de förändringar som skett i språket under 1300-talet har slagit igenom under det följande seklet, och hur förändringarna i samband med det Delsing kallar ”den stora kasuskollapsen” i Mälardalen påverkat andra orter i riket (2014:27).

Frågeställningar

1. Hur ser kasusanvändningen ut i slutet av 1400-talet jämfört med början av seklet i de medeltida diplomerna?
2. Om och hur skiljer sig kasusanvändningen i olika regioner i landet?

Tidigare forskning

I början av 1300-talet hade flera förändringar skett i fornsvenskan jämfört med till exempel det vikingatida språket. Dativformerna av de personliga pronomenen *mær*, *þær* och *sær* hade ersatts av ackusativformerna *mik*, *þik* och *sik*. Feminina o-stammar hade tappat sitt *-u* i dat. sg. (Delsing 2014:29). Om de feminina i- och rotstammarna i singular har haft någon specifik dativböjning är oklart, de fanns inte under den runsvenska perioden (Palm 2010:437–441, 448). Den fornsvenska kasusböjningen har styrts av verb, adjektiv och prepositioner, som tilldelat nominalfrasens huvudord ett bestämt kasus (nominativ, ackusativ, dativ och genitiv). Under 1300-talet blev ordföljden alltmer stabil, och beroende på i vilken position en nominalfras stod tilldelades kasus efter funktion. Subjektet och dess eventuella predikativ stod i nominativ. Det indirekta objektet, som böjdes i dativ, började att placeras före det direkta objektet, som i sin tur tilldelades ackusativböjning. Genitivböjningen användes precis som idag för att markera ägande i attribut, men också för att markera förhållande mellan något. Vissa verb och adjektiv som under runsvensk tid styrte genitiv förlorade den rollen i

fornsvenskan före 1300-talet. Även för de prepositioner som *til*, *innan* och *mællom* som styrt genitiv minskade inflytandet och böjningen övergick till ackusativ. Det verkar dock som om den processen tog längre tid, och vissa av uttrycken lever fortfarande kvar i nutidssvenskan som 'till havs', 'till lags' med flera. Även vissa verb som tidigare styrt dativ tappade den funktionen. Det gällde framför allt verb med instrumental dativ som ersattes med verbet + prepositionen *medh*. Så småningom övergavs dativböjningen till förmån för ackusativ. (Delsing 2014:29–32). Därmed blev ordföljd och nominalfrasernas syntaktiska roller viktigare än tidigare.

Rakel Johnson har i sin avhandling *Skrivaren och språket* (2003) gjort en noggrann genomgång av de svenska medeltida diplomerna från 1330–1374. Fram till 1350 finns bara 18 belägg, därefter tillkommer 634. Brevet, som Johnson föredrar att kalla dem, eftersom ordet diplom först kom in i svenskan på 1500-talet, är uppbyggda enligt latinsk förebild i tre delar: 1) **protokoll** med *invocatio*, åkallan av en gud, *intitulatio*, utfärdaren, *inscriptio*, adressaten och *salutatio*, hälsningsformel 2) **kontext** med *arena*, motiveringar för brevets tillkomst, *promulgatio*, kungörelseformel, *narratio*, redogörelse för vissa fakta, *dispositio*, uttryck för utfärdarens vilja där också den så kallade *pertinensformeln* (uppräknings) ingår, *sanctio*, bekräftelse av beslutet eller hot vid överträdelser och *corroboratio*, trovärdighetsformeln med uppgifter om sigillering 3) **eschatokoll**, innehåller underskrifter, datering och eventuell slutbön (Johnson 2003:44). Användningen av kasusböjning kan variera ganska mycket mellan dessa olika avsnitt i samma brev, något som talar för att texten är mer formelbunden i vissa avsnitt än andra. Det Johnson finner i sin avhandling är att åren runt 1350 kan ses som en brytpunkt. Efter brytpunkten ser man till exempel att ändelselös dativ i maskulinum singularis snabbt ökade från 50 % till över 90 %. Samtidigt sjönk förekomsten av den maskulina ändelsen *-er* i nominativ från att ha stått för nästan 100 % till 50 % vid den undersökta periodens slut (Johnson 2003:153–155). Johnson framhåller flera förklaringar till detta. Det kan vara så att det vi ser är slutet på några av de processer som startat redan i slutet av 1200-talet, något som Delsing diskuterat i sin artikel från 2014, se ovan. En annan förklaring, som Johnson lyfter fram, varför det skedde så pass stora förändringar just vid den här tidpunkten, var att kung Magnus Erikssons landslag trädde i kraft i början av 1350-talet. Det blev då lag på att juridiska handlingar som köpebrev, gåvobrev, dombrev m. fl. skulle vara skriftliga och på svenska språket. Det här krävde att det utbildades många skrivare, vilket skedde vid centrala utbildningsenheter, där man byggde upp en svensk skrivkonvention (Johnson 2003:281–282). Vid studiens slut 1374 syns tydligt att kasusböjningen av starka substantiv i singular nästan helt försvunnit utom för genitiv-*s*. Däremot lever kasusböjningen kvar i pluralformerna och i hela paradigmet för den svaga substantivböjningen (Johnson 2003:154).

Även adjektiven påverkades under 1300-talet. Bruket av stark böjning vid huvudordet i obestämd form och svag böjning vid bestämd form var inte lika självklar som idag. Stroh-Wollin tar upp exemplet att '*gammal man*' var det man skrev när man avsåg '*den gamle mannen*' (2018:266). Bestämda artiklar användes i betydligt mindre utsträckning än idag. I den tidiga fornsvenska tiden var det vanligast att ett adjektiv fick en stark böjning efter ett possessivt pronomen. Under 1300- och 1400-talet tog den svaga adjektivböjningen med ändelsevokal över (Stroh-Wollin 2018:268–269). Den svaga adjektivböjningen hade ett *-u/-o* som böjningsmorfem i pluralböjningen för alla genus och kasus. I singularis hade neutrum *-a* i alla kasus, maskulinum *-e* i nominativ, men *-a* i övriga kasus och femininum *-a* i nominativ och *-o* i övriga kasus. Med kasusupplösningen av i första hand dativ kom ackusativformerna på *-a* att vinna mark på bekostnad av *-o* och *-e* i den starka böjningen och även 'adopteras' av den svaga böjningen (Stroh-Wollin 2018:272–274). Kasussammanfallet gjorde också att det

blev svårt att se om ett ord var maskulint eller feminint och under äldre nysvensk tid försvann därför den distinktionen (Wessén 1992:171)

Material

Materialet utgår från Svenskt diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbrev, SDHK (<https://sok.riksarkivet.se/sdhk>). Det medeltida brevet, som var den tidens juridiska dokument, har en relativt formaliserad struktur och även språket är delvis formelbundet samtidigt som det finns friare partier. Det är en textgenre där vi kan följa språkförändringar från 1330–1539 i original och därmed undvika den problematik, som det finns med avskrifter. Enligt Lars-Olof Delsing är två perioder speciellt intressanta när det gäller kasussammanfallet, nämligen 1300-talets början och tiden omkring 1450 (2014:27). Raket Johnson har i sin avhandling *Skrivaren och språket* från 2003 gjort en heltäckande undersökning av brevmaterialet från 1330–1374 (t.o.m. juni) och kan redan då påvisa flera språkförändringar som påverkar kasussystemet. Det är därför intressant att undersöka ett 1400-talsmaterial. Vilka diplom som analyserat framgår av figur 1.

Figur 1. Uppsatsens diplommaterial. SDHK-nummer/årtal

Stockholm		Linköping		Kalmar		Lödöse		Skara		Norberg	
15601 /1401	15800 /1402	15570 /1401	15882 /1402	15919 /1402	16056 /1403	15942 /1402	16515 /1405	15552 /1401	15553 /1401		
17426 /1410	17687 /1411	17444 /1410	17544 /1410	17529 /1410	17607 /1411	17715 /1411	18406 /1414	17481 /1410	17812 /1412		
18949 /1417	19287 /1419	19561 /1420	19573 1420	19158 /1418	19444 /1420	18938 /1417	19730 /1421	18980 /1417	19480 /1420	18678 /1416	18842 /1417
21430 /1430	21467 /1430	21378 /1430	21651 /1431	21165 /1429		21133 /1429	21319 /1430	20949 /1428	21461 /1430		
22917 /1438		23433 /1440	23508 /1440	23496 /1440	23642 /1440	23280 /1439		23193 /1439	23260 /1439		
25414 /1448	25765 /1450	26206 /1453		25894 /1451	25933 /1451	25298 /1448	26096 /1452	25539 /1449	25826 /1451		
27695 /1460	27906 /1462	27972 /1462	28053 /1462	27779 /1461	27928 /1462	27859 /1461		27269 /1458	27625 /1460	27734 /1461	
29137 /1470	29167 /1470	29071 /1470		29393 1472	29440 /1472	29953 /1475		28973 /1469	29229 /1471		
30735 /1480	30811 /1480	90590 /1479	30747 /1480	31158 /1482	31162 /1482	30424 /1478	30850 /1481	30450 /1478	30663 /1480		
32396 /1490	32614 /1491	32576 /1491		32197 /1489	32659 /1491	32264 /1489		32548 /1491		33232 /1495	33335 /1496

Mellan 1400–1420 är breven transkriberade och därmed lätta att analysera. Alla dokument efter denna tidsperiod måste läsas och tolkas från inskannade originalhandskrifter. Vi vet när och var dessa brev utfärdats, vem som har beställt brevet, men i allmänhet inte vem som har skrivit det. Vi vet inte heller om det var någon lokal skrivare eller någon kringresande. På 1400-talet fanns skrivkunighet inte bara inom kyrkan och klosterverksamheten utan också inom den centrala administrationen, förvaltningen och rättsväsendet och hos aristokratin (Larsson 2003:69–70). Genom att undersöka diplom från flera olika orter skulle eventuella

regionala språkskillnader kunna upptäckas. För att få en så spridd bild som möjligt undersöks språkbruket på 6 orter: Stockholm, Linköping, Kalmar, Lödöse, Skara och Norberg. Stockholm och Kalmar är också Hansastäder med en betydande tysktalande befolkning. Detta har troligen påskyndade kasussammanfallet, något som Delsing också påvisat i sin artikel *Stora katastrofen – med för- och efterskalv* där han undersökt Stockholm och Kalmar (2014:42–43).

Målet var att läsa och analysera kasusböjningen i två olika diplom från varje decennium från varje ort. Det har inte helt lyckats beroende på olika faktorer. Från Norberg finns till exempel bara 5 diplom. Jag vill ändå inte utesluta Norberg, då det är den nordligaste svenska orten med fler än något enstaka medeltidsbrev under 1400-talet. Spridningen inom seklet gör också, att det går att jämföra tidiga och sena brev. Urvalet har utgått från de två första diplomerna runt varje decenniums skifte, men många diplom har en svårläst handstil, vissa har en mycket svag text som bara bitvis går att läsa och andra har ”veck” eller skador som gör texten omöjlig att läsa. Vissa diplom är också mycket långa, närmast i form av protokoll eller överläggningsbrev inom riksens ständer. Sådana brev har jag då valt bort.

Metod

Jag har valt att undersöka en större mängd diplom selektivt i stället för att begränsa mig till några få, som undersöks fullständigt. Undersökningsmaterialet består av 95 diplom, vilket omöjliggör en fullständig detaljgranskning av varje diploms kasusböjningar. De 31 transkriberade diplomerna från 1400–1420 har kartlagts fullständigt. För de övriga måste kartläggningen av diplomens kasusböjning göras översiktligt. Ett sätt att påvisa kvarstående kasusböjningar är, att genom strukturerad närläsning använda tydliga kasusmarkörer, som påvisar skrivarnas kasusbruk. I varje diplom noteras förekomst av kasusmarkörer på substantiv, adjektiv och pronomen, i enlighet med analyskriterierna, se sidan 6. Förekomsten av kasusböjning har också relaterats till var i diplomerna de använts, generellt i hela diplomerna eller bara i något/några av avsnitten som utgör protokoll respektive kontext. Den sista delen, eschatokoll, är inte av intresse för den här undersökningen, då den till stor del är skriven på latin. I diplomerna förekommer många namn både på personer och platser. Dessa är inte inkluderade i studien, då vissa namn kasusböjs, medan andra inte gör det även om de har rollen av indirekt objekt, eller när det gäller platsnamn efter prepositionen *i*.

De kasusmarkörer som har använts framgår av figur 2.

Figur 2. Kasusmarkörer vid stark böjning

Kasus	Ordklass	Genus/numerus	Kasusmarkör	
NOMINATIV	substantiv	mask. sg.	-er	
ACKUSATIV	adjektiv	mask. sg.	-an	
	substantiv	mask. och fem. pl.	-a	
DATIV	substantiv	mask./neut. sg.	-i (e)	
		fem. sg.	-u (o)	
	adjektiv	mask. sg.	-um	
	substantiv	pl.	-um	
GENITIV	substantiv/pron.	fem. sg./alla genus pl.	-s	Tillkomst av ny förändring
	substantiv	pl.	-a	
	substantiv/pron.	sg.	-a	
	pronomen	pl.	-a	

Markörerna är valda för att de på något sätt utmärker sig för en specifik kasusböjning. Den maskulina nominativböjningen **-er** är den enda kasusböjningen av starka substantiv som särskiljer nominativ från ackusativ. För femininer och neutrer är nominativ- och ackusativformen identisk. Det innebär, att när **-er**-ändelsen faller bort går det inte längre att skilja dessa kasus åt, om inte ett kongruensböjt adjektiv eller pronomen avslöjar det.

Den enda unika adjektivböjningen är den maskulina **-an**-ändelsen. Den finns också i pronomen som till exempel *varn* (vår) och *nokran* (någon). Pluraländelsen **-a** är i sig inte specifik. Många av fornsvenskans starka maskulina och feminina substantiv får **a**-ändelse både i nominativ och ackusativ (Pettersson 2005:98–100). I diplomtexterna utgör det inget problem, då ytterst få plurala substantiv förekommer i subjektrollen. Dessa ändelse-**a** är också lätta att upptäcka i handtexterna till skillnad från till exempel **-ir/-er**, som ofta förkortas. Dessutom blir det tydligt när skrivarna övergår till den nysvenska pluralböjningen.

Dativböjningarna i singular: **-i** (*e*) respektive **-u** (*o*) är viktiga eftersom de redan 1374 bara användes i några få procent enligt Johnsons avhandling (2003:155–157). När de är borta är hela paradigmet för singularböjningarna dativfritt. Den maskulina adjektivböjningen **-um** är helt specifik i singular. För substantiv i dativ plural används **-um** för alla genus.

I genitiv böjs starka substantiv i maskulinum och neutrum singular sedan vikingatiden med ett genitiv-**s**. Tillkomsten av genitiv-**s** i femininum och som pluraländelse kan därför snarare ses som en markör för en ”nymodighet” och ett belegg för kassammanfallet. I fornsvenskan var pluralböjningen i genitiv för alla genus **a**-ändelse. Att skilja denna från ackusativändelsens **-a** är förhållandevis enkelt i sitt sammanhang, då genitiv egentligen bara används för att markera ägande och snarare kan ses som ett attribut (Delsing 2014:30).

Kasus är ett basalt begrepp i den här uppsatsen. De vedertagna begreppen är omnämnda ovan under avsnittet om tidigare forskning, men vad ska man kalla det kasus som uppstår när en kasusböjning försvinner? Rakel Johnson har valt att kalla de ändelselösa orden för just ändelselös nominativ, dativ och genitiv (2003:154–155, 171). I Svenska Akademiens Grammatik, SAG, står det: ”I denna grammatik är nominativ namnet på det kasus som anger subjektfunktion, när detta kontrasterar mot ackusativ. Termen grundkasus reserveras för sådana böjningsmönster där inget val mellan nominativ och ackusativ finns, utan endast en kasusform kontrasterar mot genitiv” (Vol.2: 257). Den definitionen är skriven då man inte längre har att förhålla sig till att dativ fortfarande är en realitet, men det borde inte vara några problem att betrakta en morfologiskt omärkt dativ på samma sätt. Den syntaktiska funktionen påverkas inte på något sätt.

I undersökningen kartläggs också förändringar av kasus efter de två prepositionerna *med* och *till*. De är vanliga och ingår i flera formeluttryck, se figur 3.

Figur 3. Prepositioner

Preposition	Kasusböjning av rektion	Preposition	Kasusböjning av rektion
medh (mz)	dativ	til	genitiv
	ackusativ		ackusativ

Den vanligaste prepositionen *i* står i majoriteten av fallen i anslutning till ett platsnamn. Då ortnamn, precis som personnamn, har en otydlig koppling till om det får en dativböjning eller inte bortses från dessa. Däremot tas *i*, liksom dativstyrande *aff* och genitivstyrande *innan* med, när det gäller bedömning av om ett diplom är kasusböjt eller inte. På (*pa*, *vppa*, *a*) har inte

medtagits, då kasusböjningen ackusativ/dativ beror på riktning och befintlighet. Det blir då svårt att avgöra när det handlar om ett kasusbortfall eller inte. Även här gäller att det är starka substantiv samt pronomen som ligger till grund för kasusbestämningen om det inte finns ett kongruensböjt adjektiv eller pronomen som entydigt visar vilket kasus den oblika formen av ett svagt substantiv tillhör.

Ett specialfall är den så kallade 'pertinensformeln', som förekommer frekvent i de medeltidsbrev som handlar om gods- och jordtransaktioner. Det är en standardiserad uppräkningslista av alla "tillbehör" som ingår i egendomen. Den inleds i princip alltid med prepositionen *medh/mz*, som enligt den klassiska fornsvenskan styr dativ. Efter prepositionen följer de starka substantiven i singularis som oftast är utan ändelse och sist de plurala formerna:

- (1) meth aker, æng, schoghom oc fisches watnom, i wato och thorro, nær by och fierran, meth allo ræthet och til laghom (SDHK 15915/1402)

Den grammatiska analysen avslutas med en bedömning av hur kongruensböjning av adjektiv och pronomen ser ut i nominalfrasen. Fortsätter de att samspela med huvudordets kasusböjning, eller kan man se ett vacklande bruk på väg mot nutidssvenskan?

Utifrån ovanstående olika kriterier klassificeras varje brev i en av fem olika nivåer av kasusbruk.

- A) Text med genomgående kasusböjning. Starka substantiv i singularis saknar i stor utsträckning kasusmarkör för ackusativ och dativ enligt den norm som redan etablerats.
- B) Text med nästan genomgående kasusböjning, men med vissa undantag.
- C) Text med vacklande kasusbruk.
- D) Text som nästan genomgående är fritt från morfologiskt markerat kasus, men med vissa undantag.
- E) Text som är fritt från morfologiskt markerat kasus.

Gränsen för vad som ska definieras som "med vissa undantag" är satt till frånvaro av högst 4 kasusböjda fraser/ord på nivå B och närvaro av högst 4 kasusböjda fraser/ord på nivå D. Antalet är valt, så att de även i de kortare diplomerna utgör en minoritet.

Nedanstående exempel utgörs av dels redan transkriberade diplom från *Svenskt diplomatarium* (A och B), dels diplom som jag själv transkriberat (C, D och E). I de sistnämnda har jag följt Lars Svenssons modell med hakparenteser vid utfyllnad (1974:10), men kursiverar upplösta förkortningar, då de understrykningar som Svensson rekommenderar, kommer att interferera med dem jag gör, för att påvisa kasus i diplomerna. I exempel A – C är understruken fraser/ord kasusböjda i ackusativ, dativ och genitiv, men inte nominativ om de inte innehåller nominativmarkören *-er*. Kommentarer i form av noter görs bara om något avviker från normen eller behöver förtydligas. I exempel D är dativ- och eventuella genitivböjningar markerade med understrykning.

Exempel från grupp A – kasusböjt

SDHK-nr: 15601, 25/3 1401, Stockholm

Innehåll: Borgmästaren i Stockholm Bertil Brun, rådmannen Fikke (van der) Oldenstad och borgaren Hans van Herkin intygar i öppet brev att Margit, Hans "Stækemæz" hustru, överlämnat till herr Heming sin dispositionsrätt till den prebenda som hennes frände herr Jesmar, borgare i Lübeck, stiftat i Stockholms stadskyrka

Alla the donde mæn som thetta breff hōra ellir see helsom wi Beral Brun borghamestare i Stokholm, Fikke Ollinstadh radhman oc Hanus wan Herkin borghare ther samw stadz, æwerdelica meth Gudhi. Kennomps wi thes meth thesso samw waro nærwarande opno brefue at i Stokholme i waro nær waru kendis fore os beskedhelikin qwinna Margit, Hanus Stækemæz hustrw, sik wara herra Yesmars, som borghare war i Lybeko oc sancti Martins altare funderadhe i Stokholms byokirkio, rætta systerdotter dotter¹, oc framledhis gaff hon hedhirlikom manne herra Hæminge, thessom breffōrare, allan sin ræt ther hon hafde til the prebendone², som forscrefuat ær, æpter sins frænda dōdh, midhan han then næste war meth sinom brodhir, som præstir³ war, oc the slæktene nokot til hōrde, oc thes hafwm wi openbara kenz yppa Stokholms radhzstuffw. Til thes mero wisso oc witnisbyrdh hengiom wi war incigle fore thetta breff. Datum Stokholmis, anno Domiui m^occcci^o, in festo annunciacionis beate Virginis. 1) står i akkusativ, men har identisk böjning som nominativ 2) oblik kasusböjning, men där den bestämda formen gör att vi ser att det är f.sg.dat. 3) Ett exempel på en av de kvarvarande maskulina nominativändelserna

Exempel från grupp B – i stort sett kasusböjt, men med några få undantag.

SDHK-nr: 17529, 29/7 1410, Kalmar

Innehåll: RD ERIK STENSSON pantförskriver till rd Bengt Nilsson sin gård Ullevi i Västerviks (nu Gamleby) sn.

Fore¹ allom thōm thetta breff hōra eller see kennis jac Eric Stensson riddare meth thæsso mino opno brefue mik aff² rætta witterlika sculd geldskyldoghom wara thæssom næruarende brefuisare herra³ Benct Niclisson riddare, hundradha mark tyscha pæninga, som nw gænge oc gæfue æra i Østergötland, fore¹ hwilka pæninga jac honum pantsætter Wllawi i Wæsterwiik sokn liggande, hwilkit gods han i wærio³ hafwer och fōrra pæninga oppa lænt hafwer, oc til binder jac mik fornempde Eric Stensson meth⁴ mina arfua thæssom forscrefna herra Benct eller hans arfuom at beredha the c mark, oc thenne forscrefne herre Benct Niclisson eller hans arfua thetta forscrefna godz Vllawi scal behaldha meth⁴ allan then rættikheet, som han thet fōrra hafver, til⁵ then dagh han sina pæninga redelica fangit hafwer. Til mere visso⁶ oc bætre foruarelsze, tha hænger jac mit inzigle for¹ thetta breff til vitnisbōrdh. Datum Kalmarnie, anno Domini millesimo quadringentesimo decimo, die beati Olaii regis et martiris. 1) Prepositionen fore styr både dat och ack. 2) Aff styr dat., men här ack. 3) m. oblik form. 4) Ack.böjning efter medh. 5) Ack.böjning i stället för gen. 6) Oblik böjning, gen. eller ack. fem. går ej att särskilja. I detta exempel är det framförallt prepositionernas rektioner som byter kasus till akkusativ. Dessa rektioner är fetmarkerade i texten. De indirekta objekten står genomgående i dativ.

Exempel från grupp C – vacklande kasusböjning

SDHK-nr: 22917, 14/1 1438, Stockholm

Innehåll: HENNING FOSS säljer till sin vän Greger Bengtsson sitt silverbälte för 51 mark svenska penningar.

Alla the thetta breff hōra ellir se, helsar Jak Hening fos awerdelika meth ware¹ herra, oc kennis meth thetta myt opna breff², theth jac hafwer meth godhom wilia oc fullo beradhno modhe saalt mynom elskelika wen³ greyrs beynktsson mit sølff belte for ena marker oc fæmtighe svenska penninga hwelkit forsc[reffna] sølffbælte som wogh fyra lōdhugha marker oc fyra ørtuger oc kennis mik forsc[reffna] penniga summo, rethelika til fulle⁴ nøghio hafwa opborit, til thes mere wisso tha lather jac, for[næmp]de hening fos, mit incigle meth wilia oc witzscap henge for thetta breff oc hawer jach bedhit beskedhelika men gisa

gulsmidh oc claus gulsmidh oc pædher dyekn, borghara i Stocholm, at the henge sin incigle⁵ her meth fore til witisbyrdh⁶ hwilke som her a oc øwer waro, at thetta forsc[reffna] sølff betre wart wæghit. 1)Abbreviationen antingen -e eller -is, men oavsett ingen förväntad dativböjning och inte heller korrekt akkusativböjning. 2) Akkusativböjning efter mz. 3) Oböjt substantiv enl. norm, korrekt dativböjning med adjektivet i svag form efter possessivt pronomen. 4) Dativböjning av adj. efter prepositionen til, där man förväntat sig genitiv eller akkusativ. 5) n. pl. ack. 6) Akkusativböjning efter till.

Exempel från grupp D – fritt från morfologiskt markerat kasus, men med några få undantag
SDHK-nr: 27972, 5/6 1462, Linköping

Innehåll: RIDDAREN BO NILSSON säljer sin gård i "Braenninghe" i Kaga sn vid Linköping till Linköpings domkyrka.

Alla the thetta breff høra æller see Helsar iak boo nielsson riddare æuerdhelica meth gudhi¹ oc gør iak vitterligt thet iak hawer Saalt Lynkøpings domkyrkio² min gardh i braenninghe liggande i kalu sokn widh lynkøpingh. Som aarligha skyllar tree thyne korn till eeth ræth væddherkøp³ før fyrethigio mark swenska ok loffuar iak widh sanning oc godha troo at iak will then gardhen ey hindra æller hindra lata før lynkøpings domkyrkio² før æller mik nakoth meth honom bewara før en hon hawer syna fulla penninga i gen till godha nøyo² till hwilkens⁴ breff mera wissa oc høghre forwaring tha later iak hængia mith incigle meth witskap før thetta breff hwilket giffuet och skreffuat ær i Lynkøping

1) m.sg.dat. 2) oblik form 3) pantköp 4) gen.attribut

Exempel från grupp E – fritt från morfologiskt markerat kasus

SDHK-nr: 30850, 12/1 1481, Lödöse

Innehåll: BORGMÄSTARE OCH RÅD I LÖDÖSE intygar att "Wranghöö", som ett Nils Klassons vrak ligger på grund vid, av ålder tillhört Älvsborg.

Alle mæn thetta breff see eller høræ læse Helsæ wij borgamestere och Radh i lødisse kerlige meth war herra. kungøre wij alle nærwarandes och kommescullendes meth thettæ worth opnæ breff ath wij haffwæ hørt och spwrth i sandheet Och mange dande men haffwe och withnet for os ath thet wragh som niels clausson fik til elwinsborgh om sancte michels tiidh som nw war Thet brødh på en grwndh som ligger i westerswder vdh for Wranghøø Och haffwer forscreffne Wrangøø aff aller och vt aff heden höss leghit til for[nemp]de elwinsborgh Thet wij aldrih haffwe annath hørt ellir spwrt aff nakwn man etc Och ligger then for[nemp]de grwndh som forscreffne wragh brødh wppa with en halff weghæ siøøs¹ nør vt fra thessæ ath wij swa haffwæ hørt och spwrt i sandheth Och ath swa ær withnet for os i alle mathe som forescreffuit staar. Thet withne wij meth waar helghens edh och meth warth stadz insigillæ hengendes næthan for thetta wort opne breff. 1) Uttrycket skulle kunna ses som en partitiv genitiv, men mot detta talar att *weghæ* i så fall står i gen.pl. och *siøøs* i gen.sg. Både *halff weghæ* och *siøøs* används i sina stelnade genitivformer även i nusvenskan

Ovanstående analyser behövs för att kunna besvara båda frågeställningarna ovan.

För den andra frågeställningen, där fokus ligger på eventuella regionala skillnader i kasanvändningen, jämförs diplomerna synkront. För varje decennium jämförs därför de sex olika orterna med varandra, se figur 1, sidan 3. Materialet består då av 10 kohorter med diplom skrivna under samma tidsperiod. Med detta som utgångspunkt bör man kunna avgöra om det finns några uppenbara regionala skillnader eller ej. I den bedömningen måste man dock fundera på om skrivaren är lokal eller reser med sin kung, biskop eller vem det nu kan vara, eftersom det kan påverka hur man skriver. Johnson fann i sin avhandling att skrivaren framför allt var trogen den skrivkonvention han en gång lärt sig (2003:255–256). I praktiken bör inte detta bli något problem då det bara finns ett kungligt diplom utfärdat i Kalmar, då

kung Erik har varit på resa. Ärkebiskopen i Uppsala har två gånger deltagit i brev som utfärdats i Stockholm. För övrigt rör diplomerna lokala ärenden.

Resultatkapitel/ Undersökningskapitel/Analys

Då mitt material rör 1400-talet har flera förändringar i kasusbruket redan skett sedan den klassiska fornsvenska perioden från omkring 1225 till ca 1375 (Pettersson 2017:79). Den grupp som jag kallar för fullt kasusböjd har visserligen många substantiv i singularis utan dativböjning helt enligt den norm som redan etablerats, men några maskulina och neutrala starka substantiv förekommer fortfarande. I delundersökning 1 redovisas kasusanvändningens förändringar och i delundersökning 2 redovisas kasusbruket i texterna från de 6 olika orterna.

Redovisning av delundersökning 1

Vid en sökning av medeltidsbrev i original, skrivna på svenska under tidsperioden 1400–1499, i Svensk Diplomatariums huvudkartotek får man 7620 träffar. Det innebär att uppsatsens material på 95 medeltidsbrev bara utgör drygt 1 %. Rakel Johnson undersökte alla 652 kända medeltidsbrev fram till halvårsskiftet 1374. Att göra några direkta jämförelser numerärt med detta material är därför inte rimligt, men däremot kan trender i mitt material ha sin utgångspunkt i de fynd hennes avhandling visar.

1.a. Nominativ

Den maskulina *-er*-ändelsen förekommer relativt sparsamt i breven. Jag hittar sammanlagt 7. I inget av breven förekommer ändelsen mer än en gång. Majoriteten utgörs av titlar till kyrkans män, som *prestir*, *chorprester*, *kirkioprester* och *canunker*, men ett, *krankdomber*, är ett appellativ. Detta är belagt 1462 (SDHK 27928). Alla de övriga beläggen finns i texterna från 1400-talets första två decennier. I detta material innebär det att nominativändelsen fanns kvar i drygt 15 % av dessa tidiga diplom för att sedan nästan ha försvunnit. Ordet *krankdomber* fungerar som subjekt i sin fras, fem av de övriga fungerar som attribut till namn. De är mestadels efterställda. En nominativändelse återfinns i predikativ ställning: ”meth sinom brodhir, som præstir war” (SDHK 15601). Från 1345 till 1374 sjönk användningen av nominativändelsen från 100 % till 50 % (Johnson 2003:153). Den minskningen har i den här textgenren fortsatt och förekommer inte i något diplom efter 1462.

1.b. Genitiv

Genitiv används i 1400-talsdiplomerna i huvudsak som genitivattribut, men fanns delvis kvar efter vissa prepositioner och i samband med vissa måttangivelser, så kallat måttgenitiv och när man refererar till delar av något, så kallat partitiv genitiv.

I det fornsvenska böjningsparadigmet för genitiv har de starka substantiven i neutrum och maskulinum ett välkänt ändelse-s. Då det inte fanns några gemensamma stavningsprinciper kan detta <-s> realiseras på lite olika sätt med till exempel <-z>, <-x>, <-zs>. De feminina orden i singularis hade under runsvensk tid genitivändelsen *-ar*, men de förefaller att ha tappat sitt slut-*r* redan tidigt under medeltiden. I Gertrud Petterssons bok *Svenska språket under 700*

år står <r> inom parentes (2005:101). Ingen av de exempelord, som representerar de tre olika feminina deklinationerna i Petterssons böjningsparadigm, har något genitiv-*ar* i Söderwalls fornsvenska lexikon. I plural är genitivändelsen -*a* för alla genus. Även den starka adjektivböjningen, då adjektivet står tillsammans med ett obestämt substantiv, följer i stor utsträckning substantivböjningen så länge som kongruensböjningen är intakt. Det innebär att adjektiv som hör ihop med ett maskulint eller neutralt substantiv slutar på -*s* och tillsammans med ett feminint ord eller ord i plural får ett slut-*a*. Även possessiva pronomen har kasusböjning som liknar substantivböjningen: *hans*, *hænna(r)*, *thæs* och *thera*. Det finns inga belägg för *hænnar* i de undersökta diplomerna, men däremot finns de med i Söderwalls och Schlyters ordböcker (Karp).

Vi vet att genitiv-*s* kommer att överföras även till feminina ord. I Johnsons 1300-tals material fanns bara två starka feminina genitiv-*s* i singularis. De var dessutom inte attribut utan fanns i rollen som måttsgenitiv. Övriga starka feminina ord i genitiv singularis var ändelselösa (Johnson 2003:311). I mitt material kommer den tidigaste genitivböjningen med -*s* på ett feminint ord i ett diplom från 1410. Det är ett genitivattribut 'Vlffsdotters gardh'. Det är inte helt förvånande, då 'dotter' tillhör en egen substantivklass, de så kallade släktskapsorden, där även *fapir*, *bropir*, *mopir* och *systir* ingår. De böjdes oblikt med ändelsen -*ur/-or* i alla kasus i singularis utom nominativ. De liknar i singularböjningen de svaga substantiven, men deras pluralböjning är mer komplex med omljud (Pettersson 2005:101). Dessutom visar Johnson att de maskulina släktorden, som är placerade i deklination IV, till övervägande del får ett avslutande genitiv-*s* (2003:194). Att *dottir* här har fått ett -*s* påhängt ser jag som en analogi, men inte desto mindre än förändring.

I mitt diplommaterial finns 12 feminina substantiv med genitiv-*s*, varav 2 är svaga substantiv, se tabell 1. Någon säker ökande trend går inte att se, men materialet är litet.

Tabell 1. Förekomst av feminina genitiv-*s* på substantiv

Ord	1400–1424	1425–1449	1450–1474	1475–1499	Summa
	antal	antal	antal	antal	
<i>dotters</i>	2		2	1	5
<i>modhers</i>	1	2			3
<i>Krisitines</i>				1	1
<i>qvinnas</i>				1	1
<i>hustrws</i>				2	2
Summa	3	2	2	5	12

Rakel Johnsons undersökning inkluderar bara substantiv. Därför är det oklart om man hade börjat att använda pronomenet *hennes* eller om det fortfarande var *henna* som gällde. I nedanstående tabell 2 görs en sammanställning av de två formerna i det här 1400-talsmaterialet.

Tabell 2. Förekomst av det feminina possessiva pronomenet "hennes"

Ord	1400–1424	1425–1449	1450–1474	1475–1499	Summa
	antal	antal	antal	antal	
<i>henna</i>	4	2	1		7
<i>hennes</i>		1	2	3	6
övriga	1 (<i>henne</i> ¹)	1 (<i>henne</i> ³) 1 (<i>hennas</i>)		1 (<i>henne</i> ²)	4
Summa	5	5	3	4	17

¹⁾av sammanhanget framgår det att det är ett genitivattribut: 'ath henne breff lydde' (SDKH 17812). ²⁾'och henne aarffuom' (SDHK 32396) ³⁾'gudh henne siæl nadhe'

I och med sammanfallet av genitivböjningen i singular och plural för de feminina starka substantiven och possessiva pronomenen till **-a** kan de bara fungera som attribut. *Minna* och dess varianter *minne* och *minnes* i samband med ett feminint ord i singularis förekommer i samma storleksordning och med samma mönster som *henna/hennes*, där **a**-ändelsen är den äldre, ursprungliga varianten. Ett intressant exempel är alla tre varianter i samma diplom (SDHK 33232) och således skrivna av samma skrivare:

(2) mz minne hustrv godhwilia med min hustru_u välvilja
*f.sg.dat** *f.oblik* *m.sg.oblik*

(3) fför mik och minna hustrws foreldra för mig och min hustru_u föräldrar
l:a pers.ack/dat *f.sg.gen.* *f.sg.gen.* *m.pl.ack*

(4) allom minom och minnes hustrws arfwingom alla mina och min hustru_u arvingar
m.pl.dat *f.sg.gen* *f.sg.gen* *m.pl.dat*

*) Prepositionen *mz* styrde dativ och med två svaga substantiv och *minne* i en dativböjning skulle man kunna läsa frasen som 'med min hustru välvilja', vilket inte ger mening, eller göra en omskrivning med preposition. Det kan dock vara så att **e**-ändelsen visar början på en uppluckring av ändelsevokaler.

De possessiva pronomen i plural som används mest frekvent är: *minna*, *varra* och *pera*. I materialet i sin helhet förekommer någon av dessa i 40 % av diplomerna. De två sistnämnda, skrivna i slutet av seklet, har enstaka genitiv-**s** tillagda i ordslutet, *warris* respektive *therres*. Andelen pluralböjda substantiv i genitiv var något högre. De förekommer i knappt hälften av diplomerna. Med tanke på att diplomerna är uppbyggda med en relativt fast struktur är det inte förvånande att det absolut vanligaste substantivet är *manna* (*mäns*). De förekommer ofta i slutet av diplomerna under *corroboratio*, där namn på vittnen och vem som satt sitt sigill anges. Ofta åberopas fler än ett vittne och antalet sigill varierar, men en vanlig fras är:

(5) Til hwilkins mero visso witisbyrdh ok stadfestilse bedhoms wi hederleka manna herra Suna Trulla oc herra Lawrinza Skytto oc skælix manz Henneko Starka, borgara i Lynkøpunge, insighle meth mino ... eeghno (Till säkrare vittnesbörd och stadfästelse ber vi (om) hederliga mäns ... sigill med mitt ... eget) (SDHK 17544).

Några andra vanliga plurala ord i genitiv är *foreldra* (*föräldrars*) och *barna* (*barns*), personer som ofta behöver anges i samband med arv eller välsignelse.

Den plurala substantivböjningen i genitiv verkar relativt motståndskraftig mot förändring. Jag hittar bara 2 exempel som slutar på **-s**: 'mz syne wenir_u help' (SDHK 32264) från Lödöse 1489 och 'hængia mith insigle mz welborne mens_u'... (SDHK 31162) från Kalmar 1482.

1.b.1. Prepositioner som styr genitiv

Prepositionen *till* har styrt genitiv och gör det fortfarande i isländskan. Redan under 1300-talet började rektionen i många fall skrivas i ackusativ (Delsing 2014:30). *Till* ingår i många fasta uttryck i diplomerna och några används fortfarande som 'til *ytermera visso*' och 'til *eværdlika ägo*'. Ingen av dessa går att analysera för eventuell genitivböjning. Ordet 'ytermera' är ett oböjligt adverb eller adjektiv i komparativform av uppslagsordet *mer* enligt Söderwalls fornsvenska ordbok. Adjektivet *æwærdheliker* böjs tillsammans med feminina ord till *æwærdhelika* i både ackusativ och genitiv. Både *vissa* (säkerhet, bekräftelse) och *ägga* är svaga feminina substantiv med oblik böjning **-o**, som gör en säker kasusbestämning omöjlig.

Den enda vi kan utesluta är nominativböjningen som slutar på *-a*. Även när man i diplomerna uppger, att man fått sin betalning och är tillfreds, uttrycks det ofta med frasen *'til godha nøgho'*, utan möjlighet till kasusbestämning. Ytterligare ett uttryck, som liksom de ovanstående ofta återfinns i corroboratio, trovärdighetsformeln, i slutet av diplomerna, är *'til thässins breffs'*. Här har vi kongruensböjning i n. sg. gen. Pronomenet har dessutom både *thäss* och den bestämda artikeln *-ins* böjda i n. sg. gen.

Det är tveksamt om alla tvetydiga fraser bör definieras som ackusativ. Därför indelas kasusböjningen av *till* i diplommaterialet i tre grupper: säker genitiv-, säker ackusativ- och osäker kasusböjning. Prepositionen *till* framför orter eller personnamn har inte medtagits i analysen. Antalet som anges i tabell 3 är antalet diplom som de olika varianterna av kasusböjningen förekommer i. I ett och samma diplom kan flera varianter av kasusböjning finnas. Det är alltså inte det totala antalet *till* med rektion som räknats.

Tabell 3. Antal diplom med kasusböjning efter prepositionen *till*

Kasusböjning	1400–1424	1425–1449	1450–1474	1475–1499	Summa
genitiv	15	3	14	3	35
ackusativ	5	6	2	2	15
osäker	21	15	16	11	63
Summa	41	24	32	16	

Det mest påtagliga är de få säkra ackusativböjningarna, och det återkommer jag till i resultatdiskussionen. Ett exempel på en tydlig ackusativböjning är *'til en fullan ænda'* (*till ett fullt avslut*) (SDHK 32614).

Det fanns flera prepositioner som styrde genitiv. Förutom *till* är *innan*, *utan* och *mellan* vanligast. Det finns några exempel i materialet på *innan* i betydelsen lokalisation, inom, som sporadiskt genitivböjts, oftast i slutet av pertinensformeln: *'innan gardz æller vtan'* (SDHK 18980). Prepositionen *mellan* finnes i ett diplom från Kalmar: *'som ligger mellan sudhra portzs gatw ok the gatunna* som ligger til brødhra closter' (SDHK 23642).

1.b.2. Partitiv genitiv och måttsgenitiv

När man i fornsvenskan angav något som en del av en helhet användes partitiv genitivböjning. Flera av dessa uttryck lever kvar i nusvenskan, som till exempel *endera*, som ursprungligen betydde ”en av dem” – *dera* kommer från det fornsvenska *pera*, genitiv plural av *pæn* (Pettersson 2005:114). Det finns i materialet bara några få exempel:

(6) min twæggia systra deel jortha (SDHK 23280)
min tvillingsystems del (av) jord

(7) at wi saalt hafuom beskedhnom manne Gerike Wikard, bymanne i lödhiss 1 marka bool jordha (SDHK 21319)
att vi sålt har (åt) förnuftige man Gerike Wikard, borgare i Lödöse 1 markbol* jord
*1 markbol avsåg ett hemman som motsvarade 1 mark i skatt (SAOB)

När man talade om mått användes också genitiv. I de undersökta diplomerna hittade jag inga exempel, men i ett diplom från Linköping, som fick utgå på grund av att delar av brevet saknades, stod att läsa:

(8) twæggia* spanna (SDHK 26477)
*genitiv av två spannar (rymdmått)

1.c. Ackusativ och dativ

Dessa två kasus behandlas tillsammans då samspelet mellan dem under fornsvensk tid blir allt viktigare. Betydelsen av lexikala kasus, sådana som styrs av det enskilda verbet, och strukturellt kasus, som bestäms av frasens position förändras till det sistnämndas fördel. När verbens förmåga att styra kasus minskar, blir det en klar förenkling av de många böjningarna i språket (Delsing 2014:32–35). De olika delarna i de medeltida breven, diplomerna, har genom sina relativt standardiserade formuleringar, olika hög benägenhet att använda dativ. Några sådana avsnitt kommer därför att diskutera specifikt.

Jag börjar dock med ett personligt pronomen 'dem' i tredje person plural, som förekommer relativt ofta i medeltidsbreven, nämligen *them* (*thøm*, *þæm* med flera stavningar). Det fornsvenska böjningsparadigmet ser ut så här: *þer* (nom), *þera* (gen), *þæm* (dat), *þa* (ack). De första tre böjningarna förekommer relativt ofta, men jag har inte hittat något *þa* som pronomen i diplomerna, däremot som konjunktionen 'då'. Det tycks som om man redan övergått till en gemensam böjning *them*, precis som i nysvenskan. Henna-Maria Järnstedt har i sin magisteruppsats om förändringar i tredje personens personliga pronomen undersökt den fornsvenska litteraturen bakåt till och med Upplandslagen, stadfäst 1296, och inte heller hittat någon ackusativform (2011:32–33).

Breven inleds oftast med adressaten, *inscriptio*. Det finns flera varianter, men vanligast är: '*Alla them mæn thetta breff høra eller see*' eller '*Fore allom thøm thetta breff høra eller see*'. Det första brevet har adressaten i ackusativ, det andra i dativ. Båda breven är skrivna på 1410-talet. Efter att ha undersökt alla diplomernas adressater förefaller det som om det är utfärdarens val av verb som är avgörande. Av de 40 brev där utfärdaren "hälsar", står adressaten i ackusativ i 38 fall. När utfärdarna använt andra verb som "kungör, erkänner, gör veterligt" styr verben dativ initialt, men här kan man se förändringar över tid, se tabell 4.

Tabell 4. Antal diplom med dativböjning efter verben *kungöra, erkänna och göra veterligt*

Kasus	1400–1424	1425–1449	1450–1474	1475–1499	Summa
Dativ	16	8	2	2	28
Ackusativ	2	0	8	7	17
Summa	18	8	10	9	45

Verbets betydelse för kasusböjning förefaller att minska. Delsing anger att den stora kasuskollapsen ägde rum omkring 1450-talet och det överensstämmer bra med vad den här undersökningen visar. Sammanlagt 12 diplom har ingen hälsningsformel.

För att undersöka dativanvändningen i rollen som indirekt objekt används den typiska dativmarkören *-um/-om*, men jag förbiser inte helt de singulara ändelselösa böjningarna om de föregås av ett dativböjt adjektiv. Det är få starka substantiv i singularis som har någon dativändelse, se avsnittet 1.c.1 nedan om prepositionen *medh*. Dativanvändningen i den inledande delen av brevet till adressaten har redan diskuterats. I avsnittet som heter kontext ingår kungörelseformeln (*promulgatio*). Den är i hög grad formelbunden precis som avsnittets avslutande del trovärdighetsformeln (*corroboratio*). I den sistnämnda är det ytterst ovanligt med indirekta objekt och i kungörelseformeln är det relativt vanligt att det indirekta objektet också ingår som "adressat". Därför begränsar jag undersökningen till de friare formulerade *dispositio* (uttryck för utfärdarens beslut), *narratio* (redogörelse för vissa fakta) och *sanctio* (ytterligare bekräftelse eller påföljd vid avtalsbrott). Hittills har jag använt mig av

begreppet indirekt objekt. I språkvetenskapliga sammanhang har man för tydlighetens skull alltmer gått över till tre olika rollfamiljer. AKTOR, är den eller det som är ansvarig för verbet, det vill säga fungerar som subjekt i satsen. Den rollen får i fornsvenskan nominativböjning. UPPLEVARE är den som just upplever något, är mottagare, förmånstagare eller mål och det som i skolgrammatiken har kallats för indirekt objekt. Den rollen tilldelades i fornsvenskan dativ. Den tredje rollen är TEMA, den eller det som blir utsatt för handlingen, det direkta objektet, och som i fornsvenskan böjs med ackusativ (Josefsson 2009:221–226). I resultatet av dativböjningen av indirekta objekt är alla de tre avsnitten analyserade gemensamt. Det är inte meningsfullt att dela upp materialet då det blir för få exempel i narratio och sanctio. Förekomst eller frånvaro av indirekt objekt noteras i varje brev, men det är inte intressant hur många som finns i varje enskilt brev. Det speglar bara innehållets karaktär och inte om böjningsformen finns kvar eller inte. Per definition ingår inte heller dativböjningar efter prepositioner, eftersom *upplevaren* då inte tilldelats sin roll genom dativböjningen utan av prepositionen som styr kasusböjningen. Dativböjda indirekta objekt förekommer i två tredjedelar av materialet, se tabell 5.

Tabell 5. Antal diplom med dativböjda indirekta objekt

	1400–1424	1425–1449	1450–1474	1475–1499	Summa
Förekommer	31	14	13	8	66
Dativ finns men ej som ind.obj.	1	6	9	5	21
Dativfritt*	0	0	1	7	8
Summa	32	20	23	20	95

*I ovannämnda partier i diplommet

Det förefaller som om betydelsen av dativböjning för att identifiera rollen som upplevare minskar i den fria texten. Efter 1450 ökar andelen dativfria diplom i hela materialet, men helt utan morfologisk kasusmarkör är bara 7 av alla diplom. Ett exempel som visar på skillnader och likheter mellan fornsvenska och nysvenska är:

(9) Iach hawer salt welbornom man Kulo Glotzow och hans arffwm, och hawer iach honom
adj.m.sg.dat *m.pl.dat* *3:p.sg.dat*
 och them meth mynom arffwm vplatith mit gooz (SDHK 16056)
3:p.pl.dat *m.pl.dat* *n.sg.ack*

Om man inte är bekant med de gamla kasusformerna skulle man kunna tro att ”jag har sålt förnåme man Kulo Glotzow och hans arvingar” och ”honom och dem med mina arvingar” upplåtit mitt gods. I modern svenska skulle vi ha skrivit:

(10) Jag har till förnåme man Kulo Glotzow och hans arvingar sålt och med mina arvingar upplåtit mitt gods till honom (och dem)

Det här är precis den utveckling vi ser, när framför allt prepositionerna kommer att markera vem (eller vad) som är upplevaren eller förmånstagaren. Initialt stode dessa prepositioner dativ, men de övergår alltmer till ackusativ, se nedanstående avsnitt 1.c.1. Som tidigare nämnts har ordföljden i fornsvenskan blivit mer strukturerad, men som vi ser i exemplet ovan känns den inte riktigt bekant i dagens svenska. I nysvenska ska ett indirekt objekt stå före det direkta objektet, om vi inte använder en preposition och gör det till ett prepositionsobjekt. En fras från fornsvenskan som har den ordföljden låter därför mer bekant:

(11) Jak ... hafwer gifwet minom ælskelika bonda ... min dell i bakka gardh (SDHK 29953).

Även när dativböjningen ersätts med ackusativböjning, som är ett relativt osynligt kasus,

närmar sig texten den vi känner igen idag. Den enda kvarvarande tydliga ackusativmarkören utgörs av adjektivmarkören för kongruensböjning i maskulinum singularis **-an**, och den är inte så frekvent. I mitt material förekommer den i knappt en tredjedel av diplomerna, men utan någon tydlig trend att den skulle avta ju närmare 1500-talet vi kommer. Pluralmarkören i ackusativ för maskulinum och femininum **-a** är inte specifik, men den är lätt att upptäcka. Den förekommer i 47 av diplomerna. Den är också spridd över hela seklet.

En ovanlig form av ackusativ är när det gamla ackusativpronomenet *hona* (*hon*) plötsligt dyker upp i en text. Det gör det vid 4 tillfällen, 2 gånger i Stockholm 1402 och 1417, en gång i Linköping 1410 och en gång i Skara också 1410.

1.c.1 Prepositionen medh/mz

I hälsningsformeln, salutatio, som var nära knuten till utfärdaren, ingick ofta att visa att utfärdaren var gudfruktig. Det gjordes med eller utan förstärkning av ett adverb som till exempel *'æwerdhelika meth Gudhi'*. Prepositionen *medh* styrde dativ. Redan under tidig medeltid hade de starka feminina substantivböjningarna, som nämnts ovan, tappat sin dativböjning i singular. Någon sådan dativböjning har inte heller hittats i det här materialet. Det finns dock några starka maskulina och neutrala ord i singular, som kan användas för att följa övergången från dativ till ackusativ i rollen som prepositionsobjekt eller i rollen indirekt objekt. Mycket vanliga är följande maskulina ord angivna i nominativ (som sammanfaller med ackusativ) följt av dativ: *man* – *manne*, *gudh* – *gudhi/e*, *hæradh* – *hæradhe/i*. I neutrum är följande ord mest frekventa: *breff* – *breffue*, *modh* (*sinne*, *håg*) – *modhe*, *closter* – *clostri/e*. I kungörelseformeln, promulgatio, finns relativt ofta en fras som också inleds med prepositionen *medh*. Dativböjningen syns i det första exemplet och ackusativ i det andra.

(12) *meth thesso mino nærvaranda¹ opna¹ brefue* (SDHK 17444)
 med detta mitt offentliga öppna brev

(13) *mz thetta mith opna¹ breff* (SDHK 23260)
 med detta mitt öppna brev 1) svag adjektivböjning efter possessivt pronomen

I tabell 6 visas utvecklingen av kasusböjningen för samma preposition med ett maskulint och ett neutralt substantiv.

Tabell 6. Kasusböjningen efter prepositionen *medh*

	1400–1424	1425–1449	1450–1474	1475–1499	Summa
Gudhi	10	4	7	1	22
Gudh	2	8	4	3	17
Breffue	19	7	6	2	34
Breff	1	4	11	10	26

Tendensen är tydlig med sjunkande dativanvändningen ju närmare 1500-talet vi kommer. Hänvisningen till Gud i hälsningsfrasen förekommer i knappt 40 %. När man ser siffrorna i tabell 6 är det inte bara minskningen av dativböjningen som avspeglar sig, utan det verkar också som om användningen minskar. I texterna förekommer Gud också när utfärdaren refererar till någon avliden *'gudh hans siell nade'* (SDHK 32548) eller att man testamenterar gåvor till kyrkor eller kloster med motkrav på böner och mässor för den egna och familjens själar:

(14) ath systrena som nw æru i fornempda closter ok swa the som herepter komande wardha skulu bedhia for minne¹ siæl ok minna² hustru siæl ok barn barna³ ok forældra³ siæla swa længe clostrit staar (SDHK 27779) ^{1) f.sg.dat 2) f.sg.gen 3) pl.gen}

Jag är benägen att tro att minskningen av användningen av ordet Gud inte har så mycket med en minskad religiositet i befolkning att göra, men snarare är ett tecken på att vi har fått en mer blandad kår av skrivare, som inte bara är knutna till kyrkan, något som Inger Larsson tar upp i sin bok *Svenska medeltidsbrev* (2003:209–211). I tabell 6 förefaller trenden att ackusativböjningen tar över på dativens bekostnad ännu mer markerad för ordet *breff*. Den här typen av fras är också betydligt mer frekvent och återfinns i drygt 63 % av diplomerna, vilket ökar trovärdigheten.

Pertiensformeln, som är en uppräkningsformel av vad som ingår i gårds- eller markköpet, inleds av *medh/mz*. Den förekommer i 36 av diplomerna. Tretton av dem följer helt traditionen med inledande substantiv i singular, som till exempel *aker, engh, watn, hws, jordh, skogh, thorp* m. fl. efterföljt av tillhörande områden och byggnader i dativböjt plural, till exempel *skoghom, tomtom, wtmarkom, fiskewatnom* m. fl. De är spridda fram till slutet av 1470-talet. Det är lite svårt att förstå varför man väljer att skriva vissa ord i ental och andra i flertal. I och för sig kan vi även i nutidssvenskan använda ental om *skog* och *mark* när vi betraktar dessa ord i ett mer abstrakt perspektiv utan att mena *en* skog eller *en* mark, så det skulle möjligen kunna vara en förklaring.

De pertinensformler som avviker från blandmönstret har studerats närmare. Det finns 6 diplom där skrivaren böjer alla ”*tillagor*” i plural. De är inte knutna till någon specifik region och tidsspannet rör sig från 1416 till 1471. Fyra av diplomerna är helt kasusböjda enligt grupp A ovan. De är alla skrivna före 1450. Ett diplom från 1460 tillhör grupp B och det sista från 1471 är bara delvis kasusböjt, grupp C. Majoriteten av diplomerna, 17 stycken, har enbart ackusativböjning. Då det inte finns någon pluralböjning i 14 av dem är det svårt att bedöma om kasusböjningen förändrats eller ej. Två av diplomerna med pluralböjning har ackusativändelse-*a* (SDHK 17687, SDHK 30450), från 1411 respektive 1478. Den tredje har en kort variant med vad som upplevs som ”moderna” pluraländelser: ’*mz alla eghor ok tillager*’ (SDHK 27269) från 1458. *Tillagha* är ett substantiverat verb av *til* ägha. Det följer normen att vara ett svagt feminint substantiv, men används i princip inte i singularis med oblik ändelseböjning *-o*. Enligt Söderwalls fornsvenska lexikon är pluraländelserna i nom/ack. *-ur, -or* eller *-er*.

Trots samma preposition *medh* går det inte att se kasusbortfallet i pertinensformeln på samma sätt som i de ovan angivna exemplen med orden *Gudh* och *breff*. Alla tre ingår i ”standardfraser”, men förmodligen är de ord som räknats upp i pertinensformeln mer att betrakta som enskilda enheter än något specifikt antal. Inget av de uppräknade orden har svag substantivböjning. De varierar mellan alla tre genus, maskulina är till exempel *aker, skogh* och *wegh*, men även de tillhör det stora flertalet av starka substantiv som inte längre får någon dativböjning i singular.

1.d. Kongruensböjning

Att kongruensböja innebär att anpassa adjektiv och pronomen till huvudordet i frasen, ofta ett substantiv. I fornsvenskan anpassades också räkneorden från 1–4 (Pettersson 2005:103). På tidig fornsvensk tid var den svaga adjektivböjningen inte så vanlig, då man inte hade en tydlig uppdelning mellan bestämda och obestämda nominalfraser. Den svaga adjektivböjningen hade precis som svag substantivböjning samma ändelse i alla kasus utom nominativ i singular:

-a i maskulinum och neutrum och **-u/o** i femininum. I plural fick alla svaga adjektiv **-u/o** oavsett genus och kasus. Från slutet av 1300-talet började nominalfraserna att kunna indelas i bestämda och obestämda genom att de förstnämnda inleds med en bestämd artikel, ett demonstrativt eller possessivt pronomen (Stroh-Wollin 2018:266). När svaga adjektiv förekommer i vikingatidens texter är det som efterställda epitet 'Ketill inn norróni' (Ketill den norske) (Palm 2010:444). De svaga adjektiven kom alltmer att användas före sitt huvudord i bestämda fraser.

I diplomaterialet förekommer rikligt med exempel på kongruensböjning. Jag har inte detaljgranskat alla diplomerna, men valt ut ett diplom från varje ort skrivet i början av seklet, runt 1440- respektive 1460-talet och i slutet av seklet. Urvalet är gjort med tanke på Delsings milstolpe för den stora kasuskollapsen omkring 1450 i Stockholm. Eftersom antalet diplom från Norberg är få, har 3 av dessa medtagits från 1416, 1461 och 1495. Sammalagt blev det 22 diplom. Det är få diplom som innehåller kombinationen bestämd artikel eller demonstrativt pronomen före ett adjektiv. Däremot finns det fler possessiva pronomen som föregår ett adjektiv. Före 1450 hittar jag en svag adjektivböjning i de diplom som detaljstuderats:

(15) mynom elskelikā wen (SDHK 22917).

Här ges ett par exempel på den starka adjektivböjningen, men därefter ligger fokus på vad som händer efter 1460.

(16) 1401 (SDHK 15601) meth thesso samw waro nærwarande opno brefue
dem.pro.n.sg.dat pro.dat poss.pro 1:p.sg.dat pres.part. adj.sg.dat. n.sg.dat

(17) 1401 (SDHK 15570) mich hafua tildømpt fruwo clostreno som callas Wreta
 innan mins herra konungsens nærwaru
prep.styr gen 3:p.m/n.sg.gen m.sg.oblik m.sg.gen. f.sg.obl

(18) 1440 (SDHK 23433) een storan silff boen kniiff
räk.ord m.ack adj.m.sg.ack pret.part.m.sg.ack m.sg.ack

Efter 1460 förekommer svag adjektivböjning, men mycket sparsamt. Framför allt dominerar ett vacklande böjningsätt som luckrar upp kongruensböjningen. Av de 11 exempel jag tagit fram är fyra kongruensböjda med stark böjning, de övriga har en vacklande böjning, som gör att det finns exempel på kongruensböjd svag adjektivböjning efter possessivt pronomen, men också ett vacklande skrivsätt då andra adjektiv i samma fras böjs starkt.

(19) 1462 (SDHK 27906) giffuit minne kæro elskelica hustru
verb 1:p.f.sg.dat adj.f.svag adj.f.ack.stark f.sg.oblik

Här nedan följer en vacklande kasusböjning i en fras, samtidigt som frasen i corroboratio, trovärdighetsformeln, böjts på ett "korrekt" sätt.

(20) 1461 (SDHK 27859) mz thetta mith breff wplather beskedhelicom man^{*ändelslös dativ?}
dem.pro.n.sg.ack poss.pro.n.sg.ack adj.m.sg.dat.stark m.sg.ack
beskedhna manna incigle
adj.m.pl.gen.stark m.pl.gen n.pl.ack

I det kort skrivna diplommet fanns ingen annan dativböjning eller genitivböjning. En förklaring förutom att kasusböjningen var på väg bort, kan vara att skrivaren använt den mycket vanliga formuleringen i trovärdighetsformeln från en formelsamling, men känt sig van med dativböjningen **-om** i det friare partiet.

Nästa fras har märkliga böjningar och är definitivt inte kongruensböjt.

(21) 1480 (SDHK30735) mz minu ælskelica hustru Sighridea, samtycke, jaa oc
1:p.n.sg.dat adj.f.sg.ack/gen f.sg.oblik ? n.pl.gen? f.sg.oblik??

godwillia
m.sg.oblik

Översättning av frasen blir 'med min kära hustru Sigrides råd, samtycke, ja och välvilja'. I fornsvenskan böjdes hela genitivkombinationen 'hustrus Sigride' till skillnad från nysvenskan, då vi bara sätter ett genitiv-*s* på det sista ordet. Problemet här kan vara läsningen av brevet. Om det jag tolkar som ett <e> hade varit ett <s>, skulle frasen ha varit lätt att förstå. Ordet *hustru* är oblikt. Genitiv-*s* hade kunnat läggas till, men det är inte nödvändigt. Nu är jag ändå övertygad om att det verkligen är ett <e>, då skrivaren har helt andra tecken för <s> i slutet av ord och bokstaven är identisk med andra slut-*e*. Om kvinnan sen heter Sigrid eller Sigride är det svårt att veta. Ett slut-*e* passar in med den tidigare dativ-böjningen, men är inte grammatiskt korrekt. Det är också bekymmersamt att förklara de uppräddade substantiven i slutet. Sammantaget förefaller det troligt att kasussystemet vacklar och att slutvokalerna blivit mer osäkra. När det gäller den svaga *o/u*-ändelsen hos adjektiv är Stroh-Wollins teori är att den inte riktigt fick fäste och det är den starka väletablerade *a*-ändelsen som förts över till den bestämda frasen (2018:266). Det ses till exempel i

(22) 1461 (SDHK 27625) ffor alla the godha men
pro.m.pl.ack best.art. adj.pl.m.ack.stark m.pl.ack

För *e*-ändelsen generellt noterar jag att den börjar användas allt mer parallellt med <a> i de senare diplomerna i både substantiv-, adjektiv och verbböjning.

(23) 1480 (SDHK 30663) the helge kyrkis lagh

Genomgången av de 22 diplomerna visar på en allt mindre kongruens i samspelet mellan i första hand adjektiven och substantiven efter 1460-talet. I urvalet finns bara två svagt böjda adjektiv, de starka dominerar helt.

1.e. Svaga substantiv

När Rakel Johnson avslutar sitt 1300-tals material 1374 är den fornsvenska svaga substantivböjningen intakt (2003:194) jämfört med vikingatidens böjningsmönster (Palm 2010:438–440). Jag har därför fokuserat på den yngre delen av mina diplom från 1469 och framåt, vilket resulterar i 27 diplom. Några av de svaga substantiven är mycket frekventa, både därför att de är vanliga ord i sig, men också för att de ingår i många fasta formuleringar. Svaga substantiv i neutrum är mycket ovanliga i fornsvenskan. De mest kända är *øga*, *øra* och *hiarta*, men de förekommer inte i detta diplommaterial.

I diplomerna har jag valt ut några av de vanligaste orden. De valda orden är representativa för hela materialet. Nominativformen utgår från Söderwalls lexikon. Se nedan i figur 4.

Figur 4. Förteckning över frekventa svaga substantiv

genus	nominativ	oblik	plural, nom	genus	nominativ	oblik	Plural, nom
m	arve/ ärfvæ	arff(u)a	-a	f	abbatissa	ej funnit	-or
m	borgamästare	borgamästara	-a	f	hustru ²	hustru	
m	foghate	foghata		f	kirkia	kirkio	
m	frände	frända		f	mässa	mässa	
m	herre	herra	-a	f	qvinna	qvinno	
m	husbonde	husbonda	husbönder	f	ränta	ränto	
m	Landboe ¹	landboa		f	samþykkia	samþykkio	
m	ärvinge/ arfwnghe	ärvinga/ arfwngha	-a	f	tillagha		-or
m	wili/wilie	wilia		f	vissa	visso	
m	ände	ända		f	äggha	äggho	-or

¹⁾ *arrendator* ²⁾ *hustru* har en udda feminin nominativform, men är härlett från *husfrua*, vars oblika form blir *husfruo*. Johnson har klassificerat *hustru* som stark femininum, men jag har valt att räkna den som svag då ordet inte har någon specifik genitivform i singularis (Johnson 2003:144). I hela materialet finns bara några enstaka *fruo*, men inte många diplom utan herra. Substantiven skrivs som *herre* respektive *fruo*, medan titlarna skrivs som *herr* och *fru*. I nedanstående diplom förekommer båda formerna. Frasen är dativböjd efter prepositionen *mz*. Enligt Söderwalls lexikon är *renlives* (*kysk*) visserligen böjt som gen.sg, men används som ett oböjligt adjektiv.

(24) (SDHK 30450) *mz Erlige oc reenlifwes fru fru Katherine abbatisse i gudheem*

Som syns i figur 4 är det få svaga substantiv med pluralböjning i materialet. Nominativ- och ackusativformen är identisk och i dativ används *-om*. Det är framförallt *arfwunghom* som används flitigt. Pluralformen i genitiv är för maskulinum *-a* och femininum *-na*. I trovärdighetsformeln finns ytterst få feminina appellativ, men många maskulina *herra*:

(25) *bedhis jak hedherlikes herrā insighle* (ber jag om hederliga herrars sigill)

Jämför man nominativformerna med de oblika formerna ovan ser man att alla orden behållit nominativformen i den standardsvenska vi känner igen idag, utom *wilia*, som är oblik. Ett litet kuriosum är att i prepositionsuttrycket '*med vilje*' har *vilja* fått nominativform. När de starka maskulina övergick till ackusativform blev kontrasten tydlig då dativ- och genitivformerna fortfarande fanns kvar. Utvecklingen av de svaga substantivens kasusfall har i sig en inneboende svårighet då det bara är nominativformen som avviker. Vilken form som valdes skulle kunna bero på att de svaga substantiven, med sin ändelsevokal, är mer beroende av talspråket och de kom under de närmaste århundradena att påverkas dialektalt där företrädesvis *-a* regionalt byts ut mot *-e* eller i vissa fall i femininum till *-u/o* (Wessén 1937:76–78). Detta har enligt Wessén med stor sannolikhet påverkat även skrivarna. Det gör att det i obestämd form, som är helt dominerande i mitt material, inte är så lätt att se när den oblika formen överges. Ytterligare en försvårande faktor för att bedöma kasusbortfallet på de svaga substantiven är också, att flera av de vanligaste oblika substantiven ingår i fasta fraser, som delvis finns kvar än idag i nysvenskan och kan ha varit arkaiska redan på 1400-talet.

Frekventa uttryck är:

(26) *til yttermera wisso* (till ytterligare/större säkerhet)

(27) *til æwerdelica/o äggho*

(28) pa hans wägna^{m.pl.gen.} (tillsammans med preposition och possessivt pronomen eller genitivböjt substantiv ett oböjligt adverbliellt uttryck).

Efter genomläsning av de 27 diplomerna hittades 12 diplom som följer fornsvenskans böjningsregler för svaga substantiv. I 14 diplom förekommer ett vacklande böjningsmönster, i flera fall där man till och med vacklar på samma ord. Nedan följer några exempel:

(29) 1470 (SDHK 29137) fore Vpsala domkirkie ... bliffwa widher kyrkiene ... stadfester kyrkienne til høgre oc bætre forwaringh ...tilegnar han Vpsala domkyrkio

(30) 1480 (SDHK 30663) i domkyrkionæ ... the helge kyrkis lag och ræth ... i hoffwid summona

(31) 1495 (SDHK 33232) mz godhwilia, samtykkie och begges ware radhe ... til warfrwge prebende i Westerars domkyrkio ... then klærch som forscrivffna prebendo haffver

Det är bara ett av diplomerna som inte innehåller någon distinkt fornsvensk böjningsform och det kan vara så, att det är det lokala språkbruket som slår igenom. Diplomet är skrivet i Lödöse 1489 (SDHK 32264). Man har tydligt övergått till ändelse *-e* och *-æ* och det bidrar till att kasusdistinktionerna försvinner. Det finns inte så många svaga substantiv i texten, men de som finns är: *borgemestere*, *herræ*, *slotzfogat_ pa elwinsborg, om een summ_ pænninghe, arffwngæ*.

Visserligen kan man använda <æ> för <a>, vilket inte var helt ovanligt på 1300-talet, men skrivaren använder konsekvent <e> i slutet av verb och även adjektiv, där man förväntar sig ett <a>.

Delar man in dessa sena diplom i tre undergrupper skrivna runt 1470-talet, 1480-talet och 1490-talet får man följande bild, se tabell 7.

Tabell 7. Kasusböjning av svaga substantiv i singularis

	1469–1475	1478–1482	1489–1496	Summa
Fullt kasusböjt	5	4	3	12
Vacklande	3	6	5	14
Summa	8	10	8	26

Det är få belägg i ett litet material, men man kanske ändå kan ana en trend att kasusböjningens betydelse minskar. Det vi har sett i det här avsnittet är att många av orden i nominativ är de ord som lever vidare och har blivit etablerade i nysvenskan och därför upplevs som kasusfria.

Sammanfattning av delundersökning 1

Sammanfattningsvis stödjer analysen av de 95 medeltida breven en bild av, att det inom olika delar av kasusanvändning skett en klar förändring och förenkling av framförallt den starka substantivböjningen. I slutet av 1400-talet är den maskulina nominativändelsen *-er* borta och därmed också skillnaden mellan nominativ och ackusativ oavsett genus.

Genitivböjningen, som redan vid början av 1300-talet hade sin huvudsakliga uppgift att beskriva ägande, genomgår inte så omfattande förändringar under 1400-talet. Genitiv-*s* på feminina ord i singularis har visserligen numerärt ökat från de två som fanns i Johnsons 1300-talsmaterial till 12 i mitt material, men det är inte någon stor ökning (2003:171). Dessutom utgörs 8 av mina exempel av de så kallade släktorden *modhir* och *dottir*, vilka har stor likhet

med de maskulina släktorden. Noteras kan att tre av de fyra ord som inte är släktord utgörs av svaga femininer, *hustru* och *quinna*. Det feminina possessiva pronomenet *henna* har inte någon tydlig linjär minskning under 1400-talet och även de plurala possessiva pronomena och framförallt det mycket vanliga substativet *manna* i m.pl.gen verkar användas i vissa regioner helt in på 1490-talet.

För dativböjningen minskar användningen i rektioner efter dativstyrande prepositioner som *medh*, och även efter *i* och *aff* snabbare än i texterna för övrigt. I mitt material ser det ut som om förändringen börjar redan några årtionde före 1450. Hur det förhåller sig regionalt tas upp i delundersökning 2. När det gäller verbens tilldelning av lexikaliskt dativ förefaller det som om deras betydelse har minskat i diplomens kungerörelseformel, promulgatio, ungefär samtidigt med att dativ försvinner i rektionerna, men för de indirekta objekten, upplevarna, i den friare delen av diplomerna tycks perioden, där förändringarna sker vara mer långdragen och pågå under hela seklet.

Kongruensböjningen visar i de stickprov jag gjort på en allt mindre kongruens i samspelet mellan i första hand adjektiven och substantiven efter 1460-talet. Att uttala sig om användning av stark respektive svag adjektivböjning går inte, då det i urvalet bara fanns två svaga adjektivböjningar, men en klart större andel av vacklande böjningar utan kongruens. Samspelet mellan possessiva pronomen och substantiv förefaller att vara intakt något längre, men vacklar också i slutet av 1400-talet.

Den svaga substantivböjningen i singularis tycks ganska omärkligt anpassa sig till nysvenskan. Användningen av dativplural minskar i materialet under 1400-talet, men långsamt och det är inga svårigheter att hitta dativplural även i 1500-talstexter även utanför religiösa texter. I ett brev från 1530 där Gustav Vasa gjort ett jordaskifte förekommer flera exempel, bland annat det kongruensböjda '*wårom arffuingom*' (SDHK 38941).

Slutsatsen av detta avsnitt är, att i det material som har analyserats har stora förändringar i kasusanvändningen skett under seklet. De starka substantiven i singularis är nästan böjningsfria och sammanfaller då med akkusativformen. De plurala dativ- och genitivändelserna finns kvar under hela 1400-talet, även om det sker en viss minskning. De flesta förändringarna sker långsamt, men för dativanvändningen i rektioner efter *medh* sker en snabb minskningen redan efter första kvartsseklet och den lexikaliska dativanvändningen vid vissa verb upphör tämligen abrupt runt 1450. Den första frågeställning är därmed besvarad.

Redovisning av delundersökning 2

I detta avsnitt följer en diskussion om olikheter mellan orterna. Det gäller inte bara själva kasusböjningen, men också andra olikheter som till exempel stavning, även om det inte finns någon standardnorm vid den här tidpunkten. Tänkbara förklaringar till eventuella skillnader diskuteras under avsnittet "Resultatdiskussion".

Inledningsvis presenteras samtliga diplom med utgångspunkt från vilken kategori av kasusböjningsgrad de tillhör, enligt den uppdelning som redogjorts för under metodavsnittet. På nivå A är diplomerna helt kasusböjda, nivå E är fritt från morfologiskt markerat kasus. Den bästa översikten får man grafiskt, där mörkare färg signalerar högre andel kasusböjning.

Materialet är dessutom indelat i tidsperioder och orter där diplomerna utfärdats, se figur 5.

Figur 5. Diplommaterialets kasusböjning. SDHK-nummer/årtal

Stockholm		Linköping		Kalmar		Lödöse		Skara		Norberg	
15601/ 1401	15800/ 1402	15570/ 1401	15882/ 1402	15919/ 1402	16056/ 1403	15934/ 1402	15942/ 1405	15552/ 1401	15553/ 1401		
17426/ 1410	17687/ 1411	17444/ 1410	17544/ 1410	17529/ 1410	17607/ 1411	17715/ 1411	18406/ 1414	17481/ 1410	17812/ 1412		
18949/ 1417	19287/ 1419	19561/ 1420	19573/ 1420	19158/ 1418	19444/ 1420	18938/ 1417	19730/ 1421	18980/ 1417	19480/ 1420	18678/ 1416	18842/ 1417
21430/ 1430	21467/ 1430	21378/ 1430	21651/ 1431	21165/ 1429		21133/ 1429	21319/ 1430	20949/ 1428	21461/ 1430		
22917/ 1438		23433/ 1440	23508/ 1440	23496/ 1440	23642/ 1440	23280/ 1439		23193/ 1439	23260/ 1439		
25414/ 1448	25765/ 1450	26206/ 1453		25894/ 1451	25933/ 1451	25298/ 1448	26096/ 1452	25539/ 1449	25826/ 1451		
27695/ 1460	27906/ 1462	27972/ 1462	28053/ 1462	27779/ 1461	27928/ 1462	27859/ 1461		27269/ 1458	27625/ 1460	27734/ 1461	
29137/ 1470	29167/ 1470	29071/ 1470		29393/ 1472	29440/ 1472	29953/ 1475		28973/ 1469	29229/ 1471		
30735/ 1480	30811/ 1480	30590/ 1479	30747/ 1480	31158/ 1482	31162/ 1482	30424/ 1478	30850/ 1481	30450/ 1478	30663/ 1480		
32396/ 1490	32614/ 1491	32576/ 1491		32197/ 1489	32659/ 1491	32264/ 1489		32548/ 1491		33232/ 1495	33335/ 1496

A	Text med genomgående kasusböjning, det vill säga med den norm när det gäller starka substantiv i singularis, som redan etablerats
B	Text med nästan genomgående kasusböjning, men med vissa undantag
C	Text med vacklande kasusbruk
D	Text som är nästan fritt från morfologiskt markerat kasus, men med vissa undantag
E	Text som är fritt från morfologiskt markerat kasus

I figur 5 ser man en tydlig trend att kasusböjningen minskar under 1400-talet i de utvalda texterna. Det gäller på alla orter i materialet, men vi ser också att det verkar ha gått olika fort. Fram till mitten av 1400-talet dominerar den kasusböjning som redan användes i slutet av 1300-talet på alla orter utom i texterna från Kalmar. Det som gör att de sex diplomerna i grupp B från Kalmar har en lägre grad av kasusböjning är uteslutande att vissa prepositionsfraser med *medh*, *i* och *aff* böjts i ackusativ i stället för dativ liksom en fras med *innan*, som i stället för genitiv fått ackusativ. Fram till 1450 är bara en tredjedel av Kalmars diplom helt kasusböjda. Det kontrasterar mot Linköping och Lödöse som har samtliga diplom helt kasusböjda under samma tidsperiod. För de övriga orterna är resultatet blandat. Norberg följer trenden under seklet med minskad kasusböjning, möjligen lite mer konservativt, men då antalet är så få kommer jag inte att diskutera Norberg vidare. I Stockholm ses försvagning av kasusböjningen redan runt 1430-talet och det är tidigare än i både Linköping och Skara. Över

lag får man ett intryck av att Linköping och Skara är mer konservativa även efter 1450 till skillnad från Stockholm, Kalmar och Lödöse. I Lödöse finns inga diplom i grupp B. I de städer som har sådana diplom, är det precis som i Kalmar dativ- och genitivstyrande prepositioner som övergått till ackusativböjning. Dock finns det ett indirekt objekt i ett av Stockholmsdiplomen som övergått till ackusativ 'Gørom vitherligt alla men' (SDHK 27695) från 1460. Under resultatavsnitt 1 har kasusböjningen för prepositionen *medh* studerats i förbindelse med *Gudh* respektive *breff*. Från samma material har jag undersökt de sex orternas kasusbruk, se tabell 8.

Tabell 8. Olika orters användning av dativ respektive ackusativ efter prepositionen *medh*

	1400–1424		1425–1449		1450–1474		1475–1499	
	Dat	Ack	Dat	Ack	Dat	Ack	Dat	Ack
Stockholm	9	0	3	4	2	0	0	1
Linköping	7	0	3	1	6	1	2	2
Kalmar	3	1	1	3	2	7	0	7
Lödöse	5	0	1	1	1	2	0	3
Skara	2	2	3	3	1	4	0	3
Norberg	3	0	-	-	1	1	1	1

Trenden är tydlig, utom möjligtvis för Norberg. Under de första 25 åren dominerade dativböjningen för att sedan minska överlag. Avvecklingen skedde olika snabbt. I texterna från Kalmar blir ackusativanvändningen snabbt dominerande. När det gäller Lödöse finns inte så många exempel på kasusböjning med *medh*. Det skulle det kunna bero på att man i Lödösetexterna inte har använt hälsningsfrasen, där hälsningen till Gud ofta förekommer, lika mycket. Bara tre av Lödöses 16 texter innehåller en hälsningsfras.

Även grupp D, som nästan är fritt från morfologiskt markerat kasus, är intressant att undersöka för att försöka se om det finns något mönster för vilken typ av kasusböjning som är mest resistent mot förändring. Kartläggningen delades upp i prepositionsstyrda fraser och övriga. För de sistnämnda har ett urval av kasusmarkörerna som diskuteras i metodavsnittet använts: För dativ används *-i/e* för maskulina och neutrala substantiv, *-um* för maskulina adjektiv i singularis och *-um* för substantiv i plural. För genitiv används *a*-ändelsen för substantiv och pronomen i plural, och samma ändelse för feminina pronomen i singularis. Resultatet ses i tabell 9.

Tabell 9. Förekomst av kasusmarkörer i diplom i grupp D. (antal diplom)

Ort	Indirekt obj.	Prep. dativ	Genitiv i fras	Prep. gen
Stockholm (3)	1	5	1	-
Linköping (2)	1	3	-	1
Kalmar (4)	2	5	2	-
Lödöse (4)	2	4	4	1
Skara (2)	-	2	-	1
Norberg (1)	1	1	-	-
Summa (16)	7	20	7	3

Det kan tyckas underligt att just prepositionerna framstår som kasusbevarande, när det tidigare i undersökningen framgått att rektionerna snabbast övergick till ackusativ. Den enkla förklaringen är nog att prepositioner användes, och används även idag, så pass frekvent i språket att de ger en snedfördelning.

När det gäller användningen av genitivändelsen *-a* i plural både för substantiv, kongruerande adjektiv och possessiva pronomen i uttryck som 'beskedhna manna incigle' (redbara mäns sigill) fortsätter den in på 1490-talet i Stockholm, Linköping och Norberg. I diplomerna i hela materialet finns förhållandevis få plural-*s*. Dessa kommer förstås att öka på bekostnad av genitivets plural-*a*, men det tar tid. I *Olaus Petris krönika, stil A* från 1530 finns till exempel 'doch skulle the wara vnder Suenska **manna** hender' och från Olof von Dalins *then swänska argus* från 1700-talet 'bringar han kreaturen at tro, det han har tolf **manna** wett'. Båda är exempel ur Fornsvenska textbankens material i Korp.

Linköping och Skara har var sitt diplom som är fullt kasusböjt efter 1450, det är det ingen av de andra orterna som har i det här materialet. Delar man in diplomerna i kasusnivå A–E och ort under andra halvan av 1400-talet får man följande fördelning, tabell 10.

Tabell 10. Fördelningen av kasusgrupper från varje ort från och med 1450 (antal diplom)

	Stockholm	Linköping	Kalmar	Lödöse	Skara	Norberg	Summa
A	-	1	-	-	1	-	2
B	3	2	-	-	1	-	6
C	2	1	3	-	4	2	12
D	2	2	3	4	2	1	14
E	2	1	2	2	-	-	7
Summa	9	7	8	6	8	3	41

Det är två orter som skiljer ut sig när det gäller kasussammanfallet, Kalmar och Lödöse. Slår man ihop grupp D och E är diplomerna från Kalmar i 62 % nästan fritt från morfologiskt markerat kasus och i Lödöse har man hunnit ännu längre. Stockholm får med samma beräkning 44 %, Linköping 43 % och Skara 25 %. Det här är inte riktigt i överensstämmelse med Delsing's resultat där Stockholm gick i täten för kasussammanfallet, men det finns flera förklaringar till skillnaden som jag återkommer till under resultatdiskussionen (2014:41–43).

I ackusativ har vi pluraländelsen *-a* för starka maskuliner och femininer i grupp 1 respektive 4 enligt Petterssons indelning (2005:100), men även av de svaga maskulina i grupp 8. Det är en frekvent böjning, och det går att se skillnad mellan orterna, där de i Lödösediplomen förekommer i knappt 1/3 och i Stockholm i drygt 3/4 av diplomerna. Men frågan är hur relevant det är för att bedöma kasusutvecklingen. Eftersom pluraländelser i rektioner är ovanliga används den plurala ackusativböjningen i huvudsak som direkt objekt. Undantaget är ett diplom från Stockholm (SDHK 17687) och ett från Lödöse (SDHK30450). De två mest frekventa orden med plural-*a* i ackusativ är *gardha*, gårdar och *pänninga*, pengar. Det är vanligare att sälja en gård än flera och då används förstås inte pluraländelsen. I materialet har jag inte hittat någon "modern" pluraländelse på *gardha*. Många av diplomerna handlar inte om affärstransaktioner, det är i stället gåvor som testamenteras, jord som skiftas och när det rör sig om betalning finns det en rad myntslag, järn och silver och även andra varor. Man har inte heller i någon större utsträckning gått över till "moderna" pluraländelser. I SDHK 19444 från Kalmar 1420 förekommer *pæninger* och möjligen även från 1472 (SDHK 29393) där det kan stå 'pennger', men slutabbreviationen är inte helt säker. Skara har ett diplom från 1401 där *pængar* används (SDHK 15552) och dessutom ett diplom med 'alla eghor ok tillager' från 1458. Rimligen får ämnena i diplomerna en större genomslagskraft på språkbruket än kasusanvändningen i sig. Böjningen *gardha* försvinner snabbt i början av 1500-talet och ersätts av *gårdar* efter att man börjat använda <å> i nysvenskan enligt sökning i det fornsvenska materialet i korp. Utvecklingen för ordet *pänninga* ser likadan ut. Från mitten av

1500-talet övergår man till *penningar/er*. Helt osannolikt är det kanske ändå inte att parallella böjningar kan leva kvar under lång tid.

Uppsatsen handlar i grunden inte om stavning, men det är svårt att bortse från, att inte stavning skulle kunna påverka kasusändelserna. Jag har därför gjort en grov översikt där alla de tidiga transkriberade diplomerna ingår, ett diplom från varje ort i mitten av seklet och två diplom från varje ort i slutet av seklet. Det visar sig att det i majoriteten av diplom endast förekommer sporadiska <æ> eller <e> där man förväntat sig ett <a>. Ett undantag är Lödöses två yngsta diplom. I SDHK 30850 från 1481 används <æ> flitigt i slutet av substantiv och infinitivformer, och även i några pronomen och adjektiv. I framförallt adjektiven ses även <e> i slutet. I SDHK 32264 från 1489 används ändelse-*æ* på vissa substantiv som oftast skrivs med <a>, medan många andra substantiv, adjektiv och verb skrivs med <e>. Från Kalmar 1482 förekommer ett diplom med <æ> i slutet av *qwinnae*, *wegnae*, *hennae*, *thetæ*, *weliae* och två namn, *Kristinae* och *Birgittae*, medan adjektiven och verb får <e>-slut (SDHK 31158).

Sammanfattningsvis visar delundersökning 2 att det förligger skillnader i kasusanvändning mellan de olika orterna. Att orter med en stor tysktalande befolkning som Stockholm och Kalmar har påverkats är högst sannolikt. Delsing har påvisat ett snabbare kasussammanfall i dessa städer jämfört med andra orter (2014:42–43). Det är dock inte lika tydligt i mitt material, vilket skulle kunna hänga ihop med en rad olika faktorer som genre, skrivare, geografisk belägenhet och kalmarunionen med dess maktkamp. Slutsatsen blir, att det förefaller som om orterna som ligger kustnära snabbare tar till sig ett förenklat språk, medan framför allt Linköping och Skara uppvisar en högre grad av konservatism.

Den här delundersökningen besvarar den andra frågeställningen med att det i det här materialet finns både likheter och tydliga skillnader mellan de olika orterna. Teorier om orsaker till skillnaderna diskuteras närmare i resultatdiskussionsavsnittet.

Resultatdiskussion

Syftet med den här uppsatsen är att undersöka förändringen av kasusböjningen under 1400-talet i medeltida brev (diplom), och även se om det finns några skillnader mellan sex orter spridda över det dåvarande Sveriges rike. Hur kasusanvändningen förändrades beskrivs i resultatavsnitt 1. Sammanfattningen i det avsnittet ger en översiktlig bild över de förändringar som förekommer i mitt material. Detta avsnitt kommer att inledas med en diskussion runt problematiken med oblika kasus och kasusbestämning. Därefter fokuseras helt på den andra delundersökningen, där man kan konstatera att kasussammanfallet i de medeltida breven skiljer sig åt mellan de sex olika orterna.

När kasusbortfallet inleds är det i första hand genitiv och dativ som enligt gängse forskning övergår till ackusativ. Ackusativ är ett ommarkerat kasus, men som också har sin syntaktiska roll som tema. För dativ blir övergången till ackusativ inte så komplicerad under den här övergångsperioden eftersom dativen i sig markerar ett objekt, antingen det är med en preposition eller som den syntaktiska rollen upplevare. Genitivböjningen med *till* ser jag som mer problematisk eftersom de vanligaste huvudorden som följer efter *till* i undersökningens brevmaterial är svaga substantiv med oblik böjning. Majoriteten av dessa huvudord som ingår i fraser med *till* är dessutom feminina. Om det i frasen finns ett kongruensböjt adjektiv eller

pronomen är både ackusativ- och genitivmarkören *-a* och går inte att särskilja. Är det dessutom så att det i samma text växlar mellan genitiv och tydlig ackusativ med prepositionen *till* är det svårt att vara säker på om genitivböjningen övergått till ackusativ vid oblik böjning. Ett exempel är från Stockholm 1470 (SDHK 29137): 'Til en torpastadh'^{ack}, 'Gudh til heders'^{gen}, 'Til høgre oc bætre forwarningh'^{ack}, 'Til ewerdeliga ægo'^{ack/gen?} I praktiken är det inte ett stort problem, men det är ändå en fråga jag ställer mig.

Genitivfraser som attribut finns det gott om i brevmaterialet. Delsing beskriver utvecklingen till nusvenska där genitiv-*s* flyttar till sista ordet i frasen (1991:17–19). Så långt har utvecklingen inte kommit i diplomerna. Fraser som 'Till tessens₂ breffs₂ witnessbird' lever kvar in på 1490-talet.

Norberg

För Norbergs del, med sina få diplom, ser man att kasusböjningen i texterna är intakt under andra decenniet för att i mitten av seklet vackla, men inte ens på 1490-talet bli helt fritt från morfologiskt markerat kasus. Det stämmer bra med Delsing's fynd där kasusavvecklingen nådde Norrbotten, Jämtland och Dalarna sist (2014:43). På myrarnas handskrivna namnskyltar i västra Sälen och på vägs skyltar i Älvdalen finns kasusböjningen fortfarande kvar (personlig iakttagelse). Norberg ligger i bergslagen, men inte så långt från dalagränsen.

Kalmar och Stockholm

Av de orter som ingår i uppsatsen startar kasusavvecklingen tidigast i texterna från Kalmar. Det sker redan i början på 1400-talet. Då är det dativ- och i viss mån genitivböjning i rektioner som övergår till ackusativ. I Stockholm startar samma process cirka 30 år senare. Det Kalmar och Stockholm har gemensamt är handel med tyska östersjöstäder. I början av 1200-talet bad den svenske kungen (Sverker Karlsson?) tyska handelsmän att komma till Kalmar för att sköta om järnexporten av sjö- och myrsmalm (NFB^a 1959:822). Hur många som kom initialt, om familjer följde med och hur länge man stannade vet vi inte. Kalmar är en av Sveriges äldsta städer från 1100-talet (NFB^a 1959:821). Birger Jarl, som var intresserad av den tyska handeln, lockade i mitten av 1200-talet köpmän från Lübeck med tullfrihet om de kom till Stockholm, men fastslog också att de som ville bo i Sverige skulle rätta sig efter svensk lag och betraktas som svenskar (Gustafsson 2006:21). Den stora ökningen och betydelsen för handel kom först på 1300-talet, något som avspeglar sig i 'Urkundenbuch der Stadt Lübeck', där Kalmar och Stockholm bara omnämns med några få dokument på 1200-talet, men desto fler under 1300-talet (Sidén 2008:21). Med den stora invandring av tyska köpmän och hantverkare blev både Kalmar och Stockholm i praktiken tvåspråkiga. Medellågtyskan hade stora likheter både i struktur och ord med svenska och en viss förståelse mellan de båda språken borde ha varit möjlig även utanför de högre samhällsklasserna. Lena Moberg antar i sin avhandling *Lågtyskt och svenskt i Stockholms medeltida tänkeböcker*, att det kan ha förekommit en form av pidginspråk (1989:12). Tyskan blev på ett sätt ett prestigespråk, men svenskan trycktes inte undan, kanske tack vare Magnus Erikssons stadslag från 1350-talet, som fastställde att svenskan skulle vara det administrativa språket även i städerna, och att en stadsskrivare, som inte fick vara utländsk, måste registrera stadens handlingar i en särskild bok (tänkebok). Dessutom skulle stadens råd till minst hälften bestå av svenskar. Det kan tala för att antalet tyskar ökat så mycket att man såg en viss fara i att tyskarna skulle kunna "ta över" de svenska städerna. Stadslagens tillämpning kunde dock variera (Larsson 2003:55–57).

Vad är det då som gör att kalmartexterna tidigare än de andra orterna övergår till

ackusativböjningar efter prepositioner? En översiktlig genomgång av samtliga diplom från Kalmar 1380–1420 visar att diplomerna från 1300-talet var fullt kasusböjda, men efter sekelskiftet tycks bilden bekräfta fynden i uppsatsens material. Så vad hände vid sekelskiftet? Det är inte så troligt att tyskan i sig står bakom detta. Den största omvälvningen vid övergången till 1400-talet bör ha varit Kalmarunionen. Drottning Margareta samregerade med sin fosterson Erik av Pommern. Det påverkade de kungliga kanslierna, som fick ett stort inslag av danska och tyska skrivare (Moberg 1989:172). De 6 brev som utfärdats av det kungliga kansliet i Kalmar är i det närmaste helt fria från morfologiskt markerat kasus. Även andra kanslier i Kalmar kan ha påverkats av närheten till Danmark.

I det här materialet med medeltidsbrev förefaller det således som om Kalmar går före Stockholm med kasusavvecklingen i texterna. Efter 1430 börjar Stockholms kasusavveckling i materialets texter, men den förefaller inte att gå snabbare än i texterna från Kalmar.

Stockholms växer fortare än Kalmar. I mitten av 1400-talet uppskattas det bo omkring 6–7000 personer i Stockholm och av dessa var 1/3 av borgarna tyska (NFB^c 1959:62–64). Jämfört med Kalmar var Stockholm mer betydelsefull för Hansan. Bara de största och viktigaste städerna utanför Tyskland fick rättigheten och skyldigheten att delta i de årliga hansemötena i Lübeck, där de viktigaste besluten tog. Stockholm deltog i ett sådant möte 1366, men om staden då bara representerades av tyska handelsmän är okänt (Gustafsson 2006:26). Det äldsta medeltidsbrevet i uppsatsens Stockholmsmaterial är utfärdat 1401 av borgmästare Beral Brun, rådmannen Ficke van der Oldenstadt och borgaren Hans van Herkin (SDHK 15601). Brevet är fullt kasusböjt. Ytterligare ett brev är utfärdat av en tysk borgmästare, Hans Westfal (SDHK 21467), 1430. I detta brev har dativböjningen i rektioner med *medh* övergått till ackusativ (grupp B i uppsatsens indelning). Vilka som skrivit vet vi inte, men det behövde inte vara stadsskrivaren. Både kyrkans skrivare och ambulerande skrivare fanns att tillgå och även skrivare med lågtysk bakgrund (Johnson 2003:247–248). I uppsatsens stockholmsmaterial finns ett kungabrev och tre diplom utfärdade av kyrkliga instanser. Kung Karl Knutssons brev från 1448 är nästan utan morfologiskt markerat kasus (grupp D). I breven från ärkebiskop Jöns i Uppsala från 1450 och syster Elseby i Sankta Klara kloster från 1460 är dativböjningen borta från rektionerna (grupp B). Ärkebiskop Jakob i Uppsala är utfärdare av ett brev i samband med en rättegång. Texten har inga kasusböjningar alls. Det går inte heller här att se någon tydlig orsak till att även kasusavvecklingen efter 1440 går långsammare i Stockholm än i Kalmar. Man skulle kunna tro att det fanns en viss konservatism inom kyrkan, men det ena av de kasusfria diplomerna har skrivits av ärkebiskopens skrivare. Här finns inte den geografiska närheten till danskan, som i Kalmar, men hur mycket det kan spela roll är oklart. Kan Stockholm helt enkelt haft en större andel äldre och mer konservativa skrivare?

Att mer än 200 år av tvåspråkighet och ökad integration ledde till ett stort inflöde av lånord vet vi, men sociolingvistikerna har också visat att det vid längre tids språkblandningar uppstår varianter. Detta innebär ofta en förenkling av språket. Det språk som Hansan använde som ett lingua franca var den lågtyska varianten som användes i Nordtyskland med Lübeck som centrum och som kallar vi för medellågtyska, och som hade ett betydligt enklare böjningssystem än fornsvenskan (Moberg 1989:11–14). Initialt umgicks troligen den tyska borgarklassen för sig i sina skrån och olika gillen, men man kan anta att det bland den stora andelen av icke läs- och skrivkunniga invånare från både svenskt och tyskt ursprung utvecklades ett förenklat talspråk. Dessutom får man enligt Moberg räkna med att den tysktalande befolkningsgruppen var mer rörlig, med återvändare och nyrekrytering från olika delar av lågtyskans språkområden, något som gynnar språklig variation (1989:27). Det stora

inflödet av lånord har också bidragit till att påskynda kasusförenklingen, då lånord inte automatiskt får det mottagande språkets böjningsparadigm (Moberg 1989:44–45).

Om fynden från diplomerna i den här uppsatsen jämförs med Delsing's undersökning från 2014 finns en del skillnader som jag vill diskutera. Han visade tydligt att prosatexter i form av legender, sagor och religiös litteratur skrivna i Mälardalen under 1400-talet nästan helt tappade kasusböjningen efter mitten av 1400-talet (Delsing 2014:41–42). I uppsatsens texter från Stockholm sker det betydligt långsammare. De som är helt eller nästan utan morfologiskt markerat kasus ingår i grupp D och E och då hamnar vi tidsmässigt runt 1480. Nu är materialen svåra att jämföra. Diplomen, som ju är att jämföra med juridiska texter, är starkt formaliserade i sin struktur och i sitt formelbundna språk med latinet som förebild. Det kan vara så att kasusböjningen lättare bevaras på grund av detta. Även i dagens juridiska språk finns ord och ordvändningar som känns ålderdomliga. När det gäller Kalmar ser utvecklingen annorlunda ut. Delsing har använt texter från Kalmars tänkeböcker uppdelade i två perioder, 1402–1446, respektive 1474–1493. Under den första perioden är texterna kasusböjda i drygt 42 %, i den senare knappt 10 % (Delsing 2014:42). I uppsatsens material är kasusanvändningen under motsvarande första period klart högre än i Delsing's material, men skillnaden är mindre än vid jämförelse med Stockholm. Under den senare perioden är mitt material också nästan utan morfologiskt markerat kasus och i paritet med Delsing's resultat. Så där Delsing i sitt material kan visa att Kalmar är senare med att avveckla kasusböjningen är det precis tvärtom i mitt material. De medeltida breven som genre ligger kanske närmare tänkeböckernas stil och att man därför får en större överensstämmelse. I tänkeböckerna finner man förutom rådsförhandlingar också många juridiska ärenden som förlikningar, uppgörelser och överlåtelse (Moberg 1989:22). Frågan är om detta också skulle kunna påverka skillnaden mellan Stockholm och Kalmar i Delsing's material? En faktor som skiljer uppsatsens och Delsing's material är kasusmarkören. Delsing har valt ordet *sin*, eftersom det ordet är lätt att känna igen i dativ och genitiv. I diplomerna har jag noterat att *sin* varit ett förhållandevis ovanligt pronomen. Troligen beror det på att majoriteten av diplomerna bygger på en relation mellan två direkta parter där en av standardfraserna är: 'til honom ok hans arfuom', där man sällan relaterar till 3:e person i reflexiv funktion.

Lödöse

Lödöse har en spännande textutvecklingen. Precis som Kalmar är det en av Sveriges äldsta städer. Från mitten av 1100-talet var det den mest betydelsefulla hamnstaden och handelsplatsen i väster. Hansan hade även i Lödöse representation i stadens magistrat. I staden fanns en stor andel tyskar, men också holländare (NFB 1959^b:264–65). Det förstår man nästan när man läser namnen i alla 59 diplom som skrivits i Lödöse under 1400-talet. Fyrtio procent av dessa har namn som kan vara tyska eller holländska, och de fick höga poster inom staden. År 1408 hette till exempel Lödöses borgmästare Lambrecht Swælenberg. Det förefaller rimligt att tro att man med ett så pass stort inflytande av en tysk- och frisisktalande befolkning borde fått en språkutjämning och förenkling precis som i Stockholm och Kalmar, vilket inte skett. Nu är kanske inte diplomerna helt representativa för andelen utländska borgare i staden då det är ett par av borgarna som har genererat ovanligt många diplom. Dessutom kanske man inte ska lägga allt för stor vikt vid deras språkliga betydelse då vi inte känner till skrivarna. Hur förklarar man att kasusanvändningen i uppsatsens Lödösetexter är helt intakt till 1450? Kan det vara så att skrivarna var mer konservativt präglade? Närmaste stiftsstad var Skara med katedralskola sedan 1200-talet. Uppsatsens texter från Skara är förhållandevis konservativa. Förmodligen har det heller inte funnits skäl att förlägga ett kungligt kansli där

danska och tyska skrivare dominerade till Lödöse (Moberg 1989:172). Något belägg för att det funnits norska skrivare, där kasusavvecklingen kom i gång senare, har jag inte.

Ännu märkligare förefaller kanske den abrupta övergången till texter nästan helt utan morfologiskt markerat kasus i uppsatsens diplom som skedde under 1450-talet. Man skulle kunna tro att skrivarna försvann, och kanske är det inte en helt osannolik förklaring. När Kristoffer av Bayern kröntes till kung i början på 1440-talet försvagades kungamakten i Kalmarunionen och riksrådets och frälsets makt blev större. Allianser skapades och bröts beroende på släktrationer och vad som gynnade den enskilde bäst (NE). Under några år i mitten av 1450-talet belägrades Lödöse av danskar vid flera tillfällen och 1455 skövlades och brändes staden (NFB^b 1959:265). Hur många av Lödöses invånare som dödades eller flydde finns ingen uppgift om, men antalet diplom som skrevs efteråt minskade märkbart. Före branden skrevs 39 av Lödöses totalt 59 diplom. Efter branden skrevs 20 diplom, och av dessa är en av borgarna inblandad i hälften, även om han inte själv var utfärdare. Handstilarna talar för att det är många olika skrivare som skrivit. Om det fanns någon stadsskrivare kvar vet vi inte, det kan ha kommit ambulering skrivare. Efter branden uppfattades läget av Lödöse som mindre gynnsamt för handel. Hansan hade dragit sig undan, älven hade blivit grundare och norrmännens tull vid Bohus fästning hade blivit allt för stor, så 1473 beslöt Sten Sture d.ä. att en ny stad skulle byggas närmare älvmyningen vid Sävåns utlopp (NFB^b 1959:265). Den kom att kallas Nya Lödöse och fick överta rollen som viktig handelsstad. Men det blev inte någon flytt av den äldre staden, den levde kvar med stadsprivilegier till 1676, långt efter det att Nya Lödöse ersatts av staden Göteborg (Järpe 1986:7). Hur snabbt staden byggdes upp och fick en fungerande administration är svårt att säga. I SDHK finns enbart 4 diplom utfärdade i Nya Lödöse fram till 1530. I det äldsta från 1481 nämns 'Håkan Pædher^{son}, borgamæstare i nya Lödhusa' (SDHK 30848). Ingen av de övriga diplomerna har någon inskannad text. Inget av de diplom som ingår i uppsatsens Lödösematerial omnämner flytten eller benämner den nya staden. I ett av de senare diplomerna från 1481 kan man undra om skrivaren hade danska rötter. Det är det enda diplom som avviker i sin stavning, där <t> ersätts med <d> i vissa ord som *brødh* (*bröt*), *vdh* (*ut*) och <k> med <g> i *wragh* (*vrak*). Jag uppfattar detta som danismer. Även <e> och <æ> är vanliga i ordsluten (SDHK 30850).

Linköping och Skara

Linköping och Skara är två stiftsstäder i inlandet. De hanterade kasusavvecklingen med en konservatism som är påfallande lika. Under första hälften av 1400-talet är samtliga av Linköpings diplom fullt kasusböjda, medan Skara har 1 diplom med vacklande kasusböjning och ett som nästan har full kasusböjning. Från 1450 minskar kasusanvändningen långsamt i båda städerna, men bara Linköping har ett kasusfritt diplom. Frånvaro av utländsk påverkan och en stark kyrka med verksamma kloster bör ha haft en stor påverkan. Delsing noterar också i sin studie att kasuskvoten i texterna från Östergötland låg klart högre än i Stockholm och Kalmar (2014:40). I Vadstena inspirerade den heliga Birgitta på 1300-talet byggande av ett kloster där man samlade både religiösa och profana böcker. Där fanns också en omfattande skrivverksamhet med framför allt översättningar och kopiering av gamla skrifter. Det utvecklades en "Vadstenanorm" med konservativ stavning och östgötska språkdrag (Pettersson 2005:157–158). Troligen har denna norm också anammats av biskopstaden Skara.

Avslutning

Ett levande språk förändras ständigt genom människors interaktioner, ibland genom närheten till ett annat språk eller dialekter, ibland genom att vissa uttal och ord anses prestigefyllda och

gärna ”adopteras”. Det är grundprinciper i sociolingvistik, men även yttre skeenden, det som i backspegeln kommer att kallas historia är nog så viktigt. 1400-talet är en turbulent tid, både språkligt och historiskt. I den här uppsatsen kan vi följa skriftliga dokument i form av medeltida brev från ett fullt utvecklat 4-kasussystem till brev där vi bara har kvar nominativ och akkusativ och som till stor del sammanfaller. Vi ser också hur kuststäderna Kalmar och Stockholm, som har haft en större tysk befolkning under nästan 200 år går före med kasusförenklingen och hur Lödöses kasusbruk snabbt förändrades efter de dramatiska händelserna på 1450-talet.

Att jobba med ett så pass stort material av inskannade handskrivna diplom som uppsatsen grundar sig på har förstås både sin tjuvning och svårigheter. Resultaten som presenteras är beroende av min tolkning av de 64 medeltidsbrev som inte haft någon transkribering. Det är en svaghet, men genom att använda mig av tydliga kasusmarkörer och att systematiskt leta efter dessa i diplomerna har jag försökt att minimera subjektiviteten av tolkningarna. Ändå är det ofrånkomligt att något kan ha förbisetts. Det är också så att det funnits enstaka ord i vissa brev som jag inte har kunnat tyda, men om det inte påverkat förståelsen av brevets innehåll eller stört kasusanalysen har det fått passera. I annat fall har jag gått vidare och inkluderat nästa brev från den aktuella orten från SDHK. Vissa abbreviationer, som kan variera från brev till brev, och inte är de klassiska från Lars Svenssons *Nordiska paleografi* har varit en utmaning, men genom att hitta något ”säkert” ord tror jag mig ha förstått vilken bokstav/bokstavskombination som har menats. Även om arbetet med uppsatsen har gått ut på att upptäcka språkets förändrade morfologi har den samtidigt gett mig en ögonblicksbild av olika människors historia och inte minst starka gudstro.

Litteratur

Delsing, Lars-Olof. 1991. Om genitivens utveckling i fornsvenskan. S.-G. Malmgren & B. Ralph (red.), *Studier i svensk språkhistoria 2*. Göteborg: Novum Grafiska AB (Acta universitatis Gothoburgensis). Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet. S. 12–30.

Delsing, Lars-Olof. 2014. Stora katastrofen – med för- och efterskalv. M. Bylin, C. Falk & T. Riad (red.), *Studier i svensk språkhistoria 12. Variation och förändring*. Stockholm: Institutionen för svenska och flerspråkighet vid Stockholms universitet. S. 27–46.

Gustafsson, Sofia. 2006. *Svenska städer i medeltidens Europa. En komparativ studie av stadsorganisation och politisk kultur*. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studies in History. New Series. 86.) Stockholm: Historiska institutionen, Stockholms universitet.

Johnson, Rakel. 2003. *Skrivaren och språket*. Göteborg: Kompendiet Aidla Trading.

Josefsson, Gunlög. 2009. *Svensk universitetsgrammatik för nybörjare*. Lund: Studentlitteratur.

Larsson, Inger. 2003. *Svenska medeltidsbrev. Framväxten av ett offentligt skriftspråk*. Stockholm: Norstedts förlag.

Järnstedt, Henna-Maria. 2011. ”han kunnī æi þiuff sin fa. utæn han drapi han” – Förändringar i tredje personens personliga pronomen under fornsvensk tid. (Magisteruppsats). Göteborg: Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet. [Webbplats tillgänglig 2023-05-10]

https://gupea.ub.gu.se/bitstream/handle/2077/29095/gupea_2077_29095_1.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Järpe, Anna. 1986. Nya Lödöse. Biörnstad, M (ordf), Andersson, H. *Rapport Medeltidsstaden 60*. Göteborg: Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer. [Webbplats tillgänglig 23-05-17] <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1706495/FULLTEXT01.pdf>

Moberg, Lena. 1989. *Lågtyskt och svenskt i Stockholms medeltida tänkeböcker*. (Acta Academiae regiae Gustavi Adolphi. 58.) Uppsala universitet.

Palm, Rune. 2010. *Vikingarnas språk 750–1100*. Finland: WS Bookwell

Pettersson, Gertrud. 2005. *Svenska språket under sjuhundra år*. Lund: Studentlitteratur.

Sidén, Per Gunnar. 2008. *Hur tyska var de svenska städerna under högmedeltiden?* Historiska institutionen, Stockholms universitet. [Webbplats tillgänglig 2023-05-10.] https://www.historia.su.se/polopoly_fs/1.27755.1320939842!/SidenTyskaSvenskaStader.pdf

Stroh-Wollin, Ulla. 2018. Stark eller svag? Bestämd eller obestämd? Om utvecklingen av adjektivets bestämda former i fornsvenskan. H. Lönnroth (red), B. Haagensen, M. Kvist & K. Sandvad West. *Studier i svensk språkhistoria 14*. Vasa: Vaasa universitet. S. 261–276.

Svensson, Lars. 1974. *Nordisk paleografi*. Lund: Studentlitteratur

Wessén, Elias. 1937. *Fornsvensk grammatik: efter föreläsningar 1934*. Stockholm: Filologiska föreningen vid Stockholms högskola.

Wessén, Elias. 1992. *Svensk språkhistoria I. Ljudlära och ordbildningslära*. Stockholm: Akademitryck. Nytryck i nordiska språk och svenska. NNS 4.

Referenslitteratur:

Fornsvensk lexikalisk databas över det fornsvenska ordförrådet. Följande tryckta volymer ingår: Söderwall, K.F. *Ordbok Öfver svenska medeltids-språket*. Vol I-III. (Lund 1884—1918). Söderwall, K.F. *Ordbok Öfver svenska medeltids-språket. Supplement*. Vol IV—V. (Lund 1953—1973)

Schlyter, C.J. *Ordbok till Samlingen af Sweriges Gamla Lagar 13*. Lund 1877 <https://spraakbanken.gu.se/fsvldb/>

Karp = *Språkbankens lexikala infrastruktur och sökverktyg*. Göteborg: Göteborgs universitet <https://spraakbanken.gu.se/karp>

Korp = *Språkbankens konkordansverktyg*. Göteborg: Göteborgs universitet. <https://spraakbanken.gu.se/korp>

NE = Nationalencyklopedin [Webbplats tillgänglig 2023-05-21] <https://www-ne-se.ezp.sub.su.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/kalmarunionen>

(NFB^a) Nordisk familjebok Encyklopedi och Konversationslexikon 1959 Malmö Förlagshuset Norden. Elfte bandet

(NFB^b) Nordisk familjebok Encyklopedi och Konversationslexikon 1959 Malmö Förlagshuset Norden. Fjortonde bandet.

(NFB^c) Nordisk familjebok Encyklopedi och Konversationslexikon 1959 Malmö Förlagshuset Norden. Tjugonde bandet.

SAG = Teleman, Ulf, Hellberg, Staffan & Erik Andersson. 1999. *Svenska Akademiens Grammatik*. 1–4. Stockholm: Svenska Akademien. www.svenska.se

SDHK = Svenskt diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbrev <https://sok.riksarkivet.se/sdhk>

Stockholms universitet
SE-106 91 Stockholm
Telefon: 08 – 16 20 00
www.su.se

**Stockholms
universitet**